

Contextualizing Cultural Defense in Shaykh al-Tūsī's Civilizational Endeavor: A Case Study of Enabling Conditions

Sayyed Muhammad Mahdi Shariati¹ , Amir Mohsen Erfan²

¹. PhD Student in Islamic History and Civilization, Islamic Maaref University, Qom, Iran. **E-mail:** s.m.mahdi.shariaty@gmail.com

². Assistant Professor of Islamic History and Civilization, Department of Islamic History and Civilization, Islamic Maaref University, Qom, Iran. **E-mail:** erfan@maaref.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 04 December 2025

Revised: : 01 March 2026

Accepted: 25 May 2026

Published: 23 August 2026

Keywords:

Cultural Defense,

Civilizational Endeavor,

Facilitating Contexts,

Imamiyya,

Shaykh al-Tusi.

ABSTRACT

This study adopts a qualitative approach and, using historical-conceptual interpretation and documentary analysis, identifies the contexts for the emergence and continuity of “cultural defense” in the thought and practice of al-Shaykh al-Tūsī. Its main question is which facilitating contexts made possible the emergence and institutionalization of this type of cultural strategy. The analysis is organized around a three-cluster model, and the findings indicate that: first, al-Shaykh al-Tūsī's individual capacities, together with his historical self-awareness and sense of timing, enabled purposeful and innovative action; second, the available intellectual capital and scholarly institutions, through educational guidance and the organization of knowledge production, contributed to strengthening the scholarly authority of the Imāmiyyah school; and third, the cultural-political setting of the period, with a degree of religious tolerance and institution-building policies, enabled a formal presence and the expansion of intellectual networks.

Overall, these factors enabled cultural defense to develop from the level of episodic responses into a strategic and organized form. At the level of research design, this study formulates a three-cluster model of facilitating contexts that can be applied to the analysis of similar experiences in other historical periods.

Cite this article: Shariati, S.M.M., & Erfan, A.M. (2026). **Contextualization of the Manifestation of Cultural Defense in Shaykh al-Tusi's Civilizational Endeavor: A Case Study of Facilitating Factors.** *Journal of Shiite History*, 2 (6), 53-76. [http://doi.org/ 10.22034/jsh.2026.564223.1207](http://doi.org/10.22034/jsh.2026.564223.1207)

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: The Iranian Society of Islamic.

DOI: [https://orcid.org/ 10.22034/jsh.2026.564223.1207](https://orcid.org/10.22034/jsh.2026.564223.1207)

¹. **Corresponding author:** Sayyed Muhammad Mahdi Shariati, PhD Student in Islamic History and Civilization, Islamic Maaref University, Qom, Iran, **Email:** s.m.mahdi.shariaty@gmail.com, **Tell:** +989352013013

English Extended Abstract

Introduction

In studies of Islamic culture and civilization, the role of the Imāmiyyah school and its thinkers has either been entirely overlooked or represented in a selective and reductionist manner. This situation is not attributable to a lack of historical evidence, but rather stems from a form of “cultural and historical denial”—a process perpetuated by opponents of Shī‘ism across different historical periods. The consequence of this approach has been the erasure or distortion of the civilizational role of the Imāmiyyah school and the marginalization of figures such as al-Shaykh al-Ṭūsī, a thinker who, at one of the most critical junctures in Islamic history, contributed to the reconstruction of Imāmī cultural identity through the establishment of a strategic framework.

This article seeks to address an existing gap in Imāmī civilizational studies by systematically re-examining the facilitating factors that enabled the emergence and institutionalization of al-Shaykh al-Ṭūsī’s “cultural defense.” Highlighting these factors, in addition to elucidating the nexus between individual, institutional, and political dimensions in al-Ṭūsī’s experience, can contribute to the development of analytical frameworks for studying similar or distinct historical cases and provide a conceptual model for understanding contemporary cultural transformations.

Accordingly, this study seeks to answer the following question: What opportunities and capacities facilitated the emergence and institutionalization of al-Shaykh al-Ṭūsī’s cultural defense as a civilizational endeavor?

Materials and Methods

This research employs a qualitative approach based on a historical-conceptual methodology. Data were collected through the documentary analysis of primary sources, historical reports and biographical sources (rijāl), as well as authoritative scholarly studies. The collected data were then examined using descriptive-analytical methods and conceptual inference.

Results and Discussion

In this study, the concept of “cultural defense” is employed not as a historical term specific to the era of al-Shaykh al-Ṭūsī, but as an analytical framework for understanding his scholarly and cultural actions, decisions, and strategic measures. Accordingly, the study seeks to demonstrate how a confluence of individual, intellectual, and contextual factors enabled the emergence and continuity of a purposeful form of cultural agency in al-Shaykh al-Ṭūsī’s thought and practice.

An analysis of al-Shaykh al-Ṭūsī’s civilizational role and cultural defense remains incomplete without examining its facilitating factors. These factors functioned as a “soft infrastructure,” providing the underlying conditions for the emergence of opportunities and effective actions. Within al-Ṭūsī’s intellectual framework, these facilitating factors comprised individual capacities, knowledge capital, and historical opportunities, which together facilitated intellectual growth and civilizational agency while also enabling him to navigate and manage the cultural and social transformations of his era.

These factors can be formulated along three primary axes:

1. Individual capabilities, historical self-awareness, and strategic timing;
2. The strategic and effective use of existing intellectual heritage and scholarly institutions;
3. The cultural-political context of the Buyid era and the conditions enabling civilizational agency.

These factors strengthened al-Ṭūsī’s cultural capacity and his ability to engage in proactive and innovative action, thereby shaping his strategic response to historical transformations. Analyzing these axes provides a deeper understanding of the logic underlying al-Ṭūsī’s civilizational agency in relation to its historical contexts. A conceptual model of the research is presented in the form of a diagram at the end of this section.

Conclusion

This study, by re-examining the role of al-Shaykh al-Ṭūsī within the framework of “cultural defense,” has demonstrated that the transition from ad-hoc responses to strategic and organized action was made possible by a set of facilitating factors. The analysis indicates that three

English Extended Abstract

interconnected clusters—(1) individual capabilities coupled with historical self-awareness and strategic timing, (2) available knowledge capital and scholarly institutions, and (3) the relatively open cultural-political context of the Buyid era—constituted the “soft infrastructure” of cultural defense. These factors contributed to the strengthening of scholarly authority, the organization of knowledge production, and the conditions for institution-building. The result was a coherent formulation of cultural defense in al-Shaykh al-Ṭūsī’s thought and an explanation of the mechanisms through which such defense moved beyond episodic reaction to become a form of civilizational agency. In terms of its conceptual contribution, this study presents a three-cluster model of facilitating factors and clarifies its relationship with the complementary model of “accelerating factors.” This analytical distinction makes it possible to examine “enabling” factors independently of “necessitating” factors. It further demonstrates how the synergy between these factors contributes to the transformation of cultural defense into a strategic and institutionalized process. Grounded in a historical-conceptual interpretation, the model is suitable for comparative application to the study of other figures and periods in Islamic civilization. It enables diverse historical experiences to be analyzed through a common set of indicators, thereby moving beyond monocausal explanations. In brief, at the level of analytical implications, this formulation suggests that the combination of individual capacities and scholarly institutions, within a context of opportunity-creating cultural policies, constitutes the primary engine for elevating cultural agency (defense) to the civilizational level. Such defense is not merely reactive, but also proactive and generative of institutions and discourse. In other words, cultural defense becomes sustainable and consequential when supported by a network of human capital, mediating institutions, and structural tolerance—a network that is clearly embodied by, and can serve as a model for, the experience of al-Shaykh al-Ṭūsī.

Declarations

Acknowledgment

This article is derived from a doctoral dissertation. We would like to thank the participants in this article who contributed significantly to the data collection.

Sponsor

According to the corresponding author, this article was not sponsored.

Authors' Contribution to the Research

This article is the result of the research and scholarly efforts of the first author, conducted under the guidance, supervision, and scientific contribution of the second author.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest in relation to the authorship or publication of this article.

زمینه‌شناسی نمود دفاع فرهنگی در تکاپوی تمدنی شیخ طوسی؛ مطالعه موردی زمینه‌های تسهیل‌گر

سید محمد مهدی شریعتی^۱ ✉، امیر محسن عرفان^۲

^۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. رایانامه: s.m.mahdi.shariaty@gmail.com

^۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. رایانامه: erfan@maaref.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش با رویکردی کیفی و با روش تفسیر تاریخی-مفهومی و تحلیل اسنادی، زمینه‌های شکل‌گیری و تداوم «دفاع فرهنگی» را در اندیشه و عمل شیخ طوسی صورت‌بندی می‌کند. پرسش اصلی این است که کدام زمینه‌های تسهیل‌گر، ظهور و نهادینه‌شدن این نوع راهبرد فرهنگی را ممکن ساخته‌اند. چارچوب مطالعه بر الگویی سه‌خوشه‌ای استوار است و نتایج نشان می‌دهد که: نخست، قابلیت‌های فردی شیخ طوسی همراه با خودآگاهی تاریخی و زمان‌شناسی، ظرفیت کنش هدفمند و ابتکاری او را فراهم کرده‌است؛ دوم، سرمایه دانشی و نهادهای علمی در دسترس، از رهگذر هدایت آموزشی و سازمان‌دهی تولید معرفت، به تقویت مرجعیت علمی امامیه یاری رسانده‌اند و سوم، بستر فرهنگی-سیاسی عصر مورد بحث، با درجه‌ای از رواداری مذهبی و سیاست‌های نهادساز، امکان حضور رسمی و گسترش شبکه‌های معرفتی را فراهم آورده‌است. در مجموع، این عوامل موجب شده‌اند که دفاع فرهنگی از سطح پاسخ‌های مقطعی به سطحی راهبردی و سازمان‌یافته ارتقاء یابد. در سطح طراحی، این پژوهش الگویی سه‌خوشه‌ای از زمینه‌های تسهیل‌گر را صورت‌بندی می‌کند که می‌تواند برای مطالعه تجربه‌های مشابه یا متمایز در دیگر مقاطع تاریخی نیز به‌کار گرفته‌شود.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۸۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۸/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۰۱

کلیدواژه‌ها:

دفاع فرهنگی،

تکاپوی تمدنی،

زمینه‌های تسهیل‌گر،

امامیه،

شیخ طوسی.

استناد: شریعتی، سید محمد مهدی؛ عرفان، امیر محسن. (۱۴۰۵). زمینه‌شناسی نمود دفاع فرهنگی در تکاپوی تمدنی شیخ طوسی؛ مطالعه موردی زمینه‌های تسهیل‌گر.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع، ۲ (۶)، ۵۳-۷۶. DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.564223.1207>

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

ناشر: انجمن ایرانی تاریخ اسلام.

DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.564223.1207>

^۱. نویسنده مسئول: سید محمد مهدی شریعتی، دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. s.m.mahdi.shariaty@gmail.com رایانامه:

۱. مقدمه

در مطالعات فرهنگ و تمدن اسلامی، نقش مکتب امامیه و اندیشمندان آن یا به کلی نادیده گرفته شده یا به صورت گزینشی و تقلیل‌گرایانه بازنمایی شده است. این وضعیت نه ناشی از کمبود داده‌های تاریخی، بلکه برخاسته از نوعی «انکار فرهنگی و تاریخی» است؛ روندی که مخالفان تشیع در ادوار مختلف دامن زده‌اند. پیامد این رویکرد، حذف یا تحریف نقش تمدنی امامیه و کم‌رنگ جلوه‌دادن شخصیت‌هایی چون شیخ طوسی است؛ متفکری که در یکی از بحرانی‌ترین مقاطع تاریخ اسلام، با بنیان‌گذاری منظومه‌ای راهبردی، به بازسازی هویت فرهنگی امامیه دست زد. این مقاله می‌کوشد با بازخوانی منسجم زمینه‌های تسهیل‌گر در شکل‌گیری و نهادینه‌شدن دفاع فرهنگی شیخ-طوسی، بخشی از خلأ موجود در مطالعات تمدنی امامیه را جبران کند. برجسته‌سازی این زمینه‌ها، افزون‌بر روشن کردن نسبت فرد/نهاد/سیاست در تجربه شیخ طوسی، می‌تواند به طراحی چارچوب‌های تحلیلی برای مطالعه نمونه‌های مشابه یا متمایز یاری رساند و الگویی مفهومی برای مواجهه با تحولات فرهنگی معاصر ارائه دهد. این جستار درصدد پاسخ به این سؤال است که چه فرصت‌ها و ظرفیت‌هایی زمینه ظهور و نهادینه‌سازی فرآیند دفاع فرهنگی شیخ طوسی را، به مثابه تکاپویی تمدنی، فراهم ساخت؟

این نکته افزودنی است که دفاع فرهنگی، بخشی از پدافند غیرعامل به شمار می‌آید. پدافند (Defense) در مفهوم کلی به مجموعه‌ای از اقدامات گفته می‌شود که برای دفع، خنثی‌سازی و کاهش تأثیر اقدامات آفندی یا تهاجمی (Offensive actions) دشمن و جلوگیری از دستیابی او به اهدافش صورت می‌گیرد، و پدافند غیرعامل (Passive defense) نیز به معنای افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری و تداوم فعالیت‌های ضروری در هنگام بحران، بدون استفاده از اقدامات نظامی و صرفاً با بهره‌گیری از فعالیت‌های غیرنظامی است (هاشمی فشارکی و محمودزاده، ۱۳۹۱، ص ۱۲۹ و ۱۳۰). اما دامنه دفاع فرهنگی صرفاً واکنش به تهدیدات نیست، بلکه شامل تقویت و بازتولید زیرساخت‌های فکری، هویتی و ارزشی نیز می‌شود. این نوع دفاع، نه صرفاً واکنشی مقطعی، بلکه راهبردی برای حفظ پیوستگی تاریخی یک هویت فرهنگی در برابر فرسایش و استحاله است.

این پژوهش با رویکردی کیفی و با روش تاریخی-مفهومی انجام شده است. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه و تحلیل اسنادی منابع اصیل، گزارش‌های تاریخی و رجالی و پژوهش‌های معتبر گردآوری شده و با شیوه توصیفی-تحلیلی و استنتاج مفهومی بررسی شده‌اند. در این مطالعه، مفهوم «دفاع فرهنگی» نه به عنوان اصطلاحی تاریخی در عصر شیخ طوسی، بلکه به مثابه یک چارچوب تحلیلی برای فهم کنش‌ها، تصمیم‌ها و تدابیر علمی-فرهنگی او به کار رفته است. براین اساس، پژوهش می‌کوشد نشان دهد که چگونه مجموعه‌ای از عوامل فردی، دانشی و زمینه‌ای، امکان شکل‌گیری و تداوم نوعی کنش فرهنگی هدفمند را در اندیشه و عمل شیخ طوسی فراهم کرده‌اند.

۲. پیشینه‌شناسی پژوهش

بیشتر پژوهش‌های موجود درباره شیخ طوسی یا رویکردی زندگینامه‌محور داشته‌اند. نمونه بارز آن، کتاب زندگینامه و آثار شیخ طوسی اثر آقا بزرگ تهرانی یا با نگاهی درون‌رشته‌ای بر حوزه‌های تخصصی (فقه، اصول، حدیث، کلام و اندیشه سیاسی) متمرکز بوده‌اند؛ آثاری مانند مبانی رفع تعارض اخبار از دیدگاه شیخ طوسی در

استبصار اثر سیدعلی دلبری، اندیشه‌های کلامی شیخ طوسی زیر نظر محمود یزدی مطلق و اندیشه سیاسی شیخ-طوسی نوشته سیدمحمدرضا موسویان در این دسته قرار می‌گیرند. در نتیجه، حیات علمی و فکری وی کمتر از منظر فرهنگی-تمدنی واکاوی شده است.

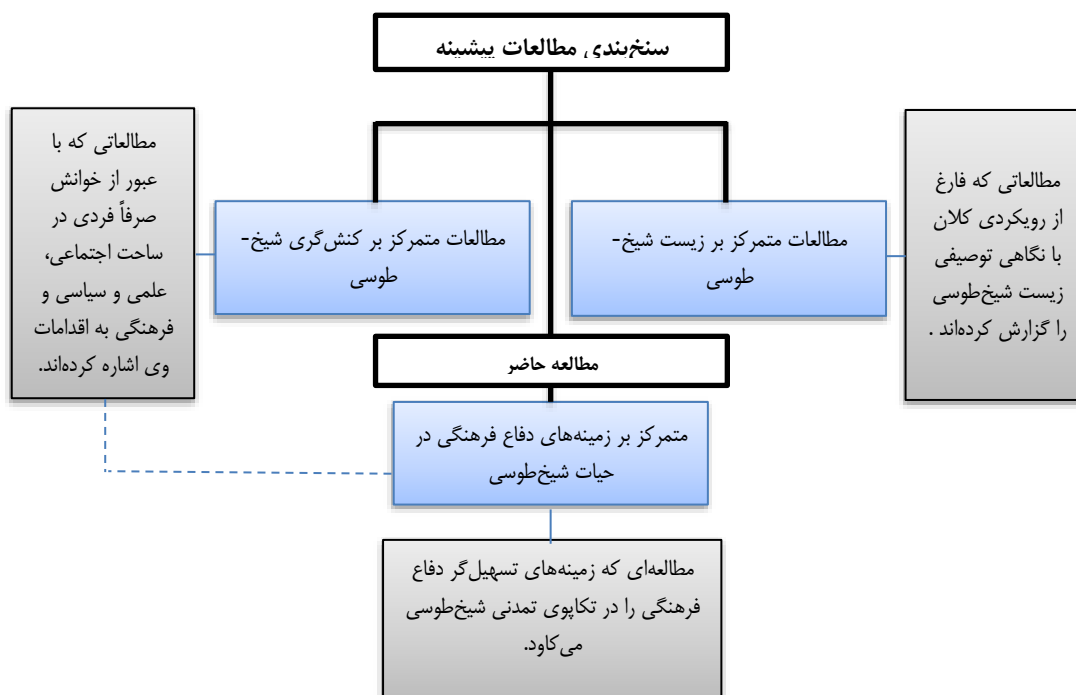
حتی در آثاری که به ابعاد فرهنگی-تمدنی اشاره دارند، «دفاع فرهنگی» به صورت تحلیلی و الگومند تبیین نشده است. نوآوری این مقاله در بازخوانی نقش تمدنی شیخ طوسی ذیل چارچوب «دفاع فرهنگی» و نیز ارائه الگوی مفهومی مبتنی بر تمایز «زمینه‌های تسهیل‌گر/شتاب‌زا» و تمرکز بر بخش نخست برای نشان دادن نقش آن در منطق دفاع فرهنگی شیخ طوسی است؛ الگویی که قابلیت تعمیم به دیگر تجربه‌های تاریخی را دارد.

باید یادآور شد که «دفاع فرهنگی» اساساً به عنوان حوزه‌ای نوپدید و کمتر پرداخته شده در فضای علمی ایران و جهان اسلام مطرح است. تاکنون مطالعات اندکی به صورت مستقیم به این موضوع اختصاص یافته‌اند و همین خلأ پژوهشی، بستری مساعد برای مطالعات ژرف و مسئله‌محور فراهم ساخته است.

جدول ۱- برخی آثار قابل اشاره در زمینه دفاع فرهنگی

ردیف	نویسنده	عنوان	نوع	مشخصات
۱	فرزندی، عباسعلی؛ روشن‌روان، اله‌بخش؛ عباس‌زاده، روح‌الله	دفاع فرهنگی از منظر قرآن	کتاب	تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، ۱۴۰۲.
۲	نجفی، زین‌العابدین؛ روشن‌روان، اله‌بخش؛ بهشتی‌نژاد، مهدی	دفاع فرهنگی از منظر روایات	کتاب	تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، ۱۴۰۲.
۳	فرزندی، عباسعلی؛ روشن‌روان، اله‌بخش	دفاع فرهنگی در سیره امیرالمومنین (ع)	کتاب	تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، ۱۴۰۲.
۴	سلمان خاکسار، عبدالحمید	جایگاه مدیریت دفاع فرهنگی در دفاع همه‌جانبه	مقاله	امنیت ملی، سال دوم، شماره ۷، زمستان ۱۳۹۱.
۵	حبیبیان، سجاد؛ صحرائی، حجت‌اله؛ منزوی بزرگی، جواد	ارائه راهبردهای دفاع فرهنگی با بهره‌گیری از تکنیک SWOT با اتکاء بر اندیشه‌های دفاعی مقام معظم رهبری	مقاله	مجموعه مقالات چهارمین همایش ملی تبیین اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای، ج ۳، ص ۲۳-۴۴، ۱۳۹۷.

چنان‌که پیداست، بخش عمده‌ای از این آثار به تحلیل‌های مفهومی و نظری اختصاص یافته‌اند و پرداخت مصداقی به مسئله‌ی دفاع فرهنگی در زیست‌جهان عالمان دینی، به‌ویژه با رویکردی تاریخی و تمدنی، هم‌چنان نیازمند پژوهش‌های تکمیلی است. تمرکز بر این‌گونه مطالعات، به‌ویژه در بستر تاریخ تشیع، می‌تواند زمینه‌ساز ارائه الگوهایی راهبردی برای سیاست‌گذاری فرهنگی در شرایط معاصر باشد.

شکل ۱- نمودار سنخ‌بندی مطالعات در مورد شیخ طوسی

۳. تبیین مفاهیم پژوهش

در این پژوهش، «دفاع فرهنگی» به عنوان یک مفهوم تحلیلی برای فهم کنش‌های فرهنگی در بسترهای تاریخی به کار گرفته شده است. مقصود از دفاع فرهنگی، مجموعه‌ای از تدابیر، اقدامات و کنش‌های هدفمند در عرصه فرهنگ است که با بهره‌گیری از ابزارهای علمی، معرفتی و نهادی، در جهت صیانت از هویت فکری و فرهنگی یک جامعه و مقابله با تضعیف یا تحریف آن عمل می‌کند. براین اساس، در مطالعه حاضر این مفهوم به منزله چارچوبی تحلیلی برای بازخوانی نقش شیخ طوسی در حفظ و تثبیت هویت علمی و فکری امامیه در قرن پنجم هجری به کار می‌رود. در این چارچوب، تولید و سامان‌دهی دانش دینی، تثبیت مرجعیت علمی، تربیت شاگردان و ایجاد یا تقویت نهادهای علمی را می‌توان از مهم‌ترین جلوه‌های کنش‌های فرهنگی معطوف به صیانت از هویت امامیه در اندیشه و عمل شیخ طوسی دانست.

در این چارچوب، جهت‌گیری دفاعی صرفاً واکنشی به تهدیدات بیرونی نیست، بلکه محصول دستگاهی مفهومی و تفسیرگر است که اندیشمند با اتکاء به آن، به تحلیل واقعیت، تبیین چالش‌ها، ترسیم جامعه آرمانی و ارائه راه‌حل می‌پردازد. به عبارت دیگر، درک چیستی تهدید، چگونگی مواجهه با آن و تعریف جامعه مطلوب، همگی در پرتو پیش‌فرض‌هایی شکل می‌گیرند که بنیادهای هویت فرهنگی و تمدنی هر جامعه را شکل می‌دهند (نجفی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۲۳).

تکاپوی تمدنی: واژه «تکاپو» (Endeavor) در لغت به معنای جست‌وجوی بسیار، کوشش، تلاش مستمر و فعالیت مداوم آمده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۶۰۴۲، مدخل‌های «تکاپوی» و «تکاپوی کردن»). این واژه

دلالت بر نوعی پویایی هدفمند دارد که با جدیت و استمرار همراه است. در این پژوهش، «تکاپوی تمدنی» به تلاش‌هایی اطلاق می‌شود که در راستای شکل‌گیری، حفظ، گسترش یا ارتقای وضعیت تمدنی یک جامعه یا مکتب صورت می‌پذیرد.

یک نکته اساسی در خور یادکرد این است که انتخاب واژه «تکاپو» بر پایه‌ی دقت مفهومی آن و به‌منظور پرهیز از تقلیل فعالیت‌های تمدنی به یک ساحت خاص (مثلاً صرفاً اندیشه‌ورزی یا صرفاً کنش اجتماعی) صورت گرفته است.

لازم به یادآوری است که اصطلاحاتی مانند «اندیشه تمدنی»، «راهبرد فرهنگی»، «تدبیر فرهنگی» و «کنش تمدنی» هریک به سطوح معین و متمایز در تحلیل تمدن اشاره دارند: «اندیشه تمدنی» بر تولید معرفت و تئوری‌پردازی تأکید دارد؛ «راهبرد» به سیاست‌گذاری و جهت‌گیری کلان مربوط است؛ «تدبیر» معادل برنامه‌ریزی اجرایی و تصمیمات خاص است و «کنش تمدنی» به کنش‌ها و رفتارهای بنیادی و ساختاری اطلاق می‌شود.

درعین حال، «تکاپو» مفهومی فراگیر است که مجموعه این سطوح نظری و عملی را به هم پیوند می‌دهد تا تصویری جامع از حرکت تمدنی ارائه شود. ازاین‌رو، در این پژوهش، «تکاپوی تمدنی» به عنوان مفهومی کلان و ترکیبی به کار گرفته شده است تا بتوان مجموعه‌ای از تلاش‌های فردی و جمعی، ذهنی و عینی، نظری و کاربردی را ذیل آن بررسی و تحلیل کرد.

در چارچوب این پژوهش، «تکاپوی تمدنی» (Civilizational Endeavor) به کوشش آگاهانه، هدفمند و ساختارآفرینی یک ملت، فرهنگ، مکتب یا شخصیت اطلاق می‌شود که در راستای ساخت، تثبیت، گسترش یا ارتقای وضعیت تمدنی صورت می‌پذیرد. این کوشش ممکن است در یکی از ارکان تمدن (علم و فرهنگ، اقتصاد، سیاست یا اجتماع) یا در ترکیبی از آن‌ها نمود یابد؛ مهم آن است که این تلاش در نسبت با غایت تمدنی، معنا پیدا کند و به ایجاد یا تقویت ساختاری منسجم و معنادار در زیست جمعی بینجامد.

برای آن‌که یک تلاش، جریان یا فعالیت تاریخی را بتوان در زمره تکاپوی تمدنی قرار داد، صرف پویایی یا اصالت کافی نیست. هر تکاپویی الزاماً تمدنی نیست. تکاپوی تمدنی، جنس خاصی از فعالیت انسانی است که در نسبت با نظم، معنا و فرآیند تاریخی تمدن، تعریف می‌شود. این نوع از تکاپو باید دارای ویژگی‌هایی باشد که آن را از سایر تکاپوها متمایز کند. بر پایه صورت‌بندی مفهومی این تحقیق، می‌توان پنج ملاک برای شناسایی و ارزیابی «تکاپوی تمدنی» می‌توان برشمرد.

«ارزش‌محوری» یکی از مهم‌ترین شاخصه‌ها برای هر تکاپوی تمدنی است. بدین معنا که کنش تمدنی باید از دل یک نظام ارزشی ریشه‌دار برخیزد و در مسیر تحقق یا احیای آن گام بردارد؛ ازاین‌رو، اصالت تمدنی یک اقدام نه به دامنه ظاهری نتایج، بلکه به میزان و کیفیت پیوند آن با دستگاهی ارزشی سنجیده می‌شود.

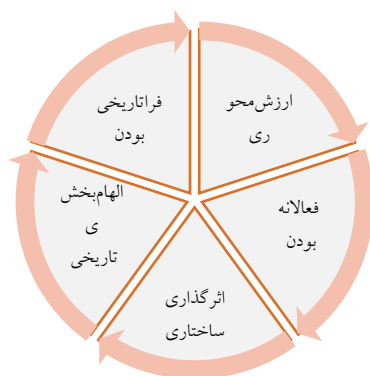
ویژگی دوم «فعالانه بودن» یک تکاپوی تمدنی است که جنبه‌ی کنشی و آگاهانه آن را بازنمایی می‌کند. «فعالانه بودن» به این معناست که حرکت تمدنی نه درونی و نظارتی، نه واکنشی صرف به تحولات بیرونی و نه کنشی خنثی و بی‌جهت، بلکه حرکتی ارادی، برنامه‌دار و هدفمند است. این شاخص ناظر به حضور خلاق و مؤثر کنشگر در بطن

زمانه و مواجهه فعالانه با مسائل و چالش‌های تمدنی است؛ چه در سطح نظر و بازتولید فکری و چه در عرصه عمل و نهادسازی.

اگر فعالانه بودن به حضور فعال در صحنه اشاره دارد، «اثرگذاری ساختاری» به سطح و کیفیت این حضور می‌پردازد. «اثرگذاری ساختاری» به آن معناست که تکاپوی تمدنی باید پیامدهایی معنادار، ماندگار و جهت‌دار در سطح ساختارهای فکری، فرهنگی یا نهادی بر جای گذارد. این اثرگذاری می‌تواند در قالب تأسیس یک نهاد، بازآرایی در بنیان‌های اندیشه، تحول در نظام سیاست‌گذاری تمدنی، یا ایجاد ظرفیت‌های پایدار در یکی از ارکان تمدن (فکر، فرهنگ، اجتماع، سیاست یا اقتصاد) بروز یابد. آن‌چه این شاخص را از «فعالانه بودن» متمایز می‌سازد، تأکید آن بر «پیامدهای ساختاری و بلندمدت» تکاپو است؛ نه صرف حضور فعال و ارادی در زمانه.

البته طبیعی می‌نماید که کنش تمدنی باید واجد قابلیت باشد که از آن بتوان الگو گرفت؛ چه در زمان خود و چه برای دوره‌های پسین. «الهام‌بخشی تاریخی» به معنای انتقال‌پذیری معنا، روش یا رویکرد است؛ یعنی حرکت که آن‌چنان درونی، اصیل و ساختارمند باشد که امکان بازتولید، پیروی یا توسعه آن در بافت‌ها و بسترهای دیگر نیز فراهم گردد.

در نهایت، یک تکاپوی تمدنی باید از سطح مقطعی و اقتضائی فراتر رود و به افق‌های فرازمانی و مفهومی نظر داشته باشد. این به معنای انتزاعی یا غیرتاریخی بودن آن نیست، بلکه ناظر به عمق مفهومی و ظرفیت استمرار آن در بسترهای متفاوت تاریخی است. فراتاریخی بودن یعنی کنشی که گرچه در پاسخ به وضعیت خاصی شکل گرفته، اما دارای پیام‌ها، طرح‌ها و ارزش‌هایی است که از محدودیت زمانی خود فراتر می‌رود و قابلیت تفسیر و تطبیق در بافت‌های جدید را دارا است. این ویژگی به حرکت تمدنی بُعدی از ماندگاری، میراث‌بخشی و عمق تاریخی می‌بخشد.

شکل ۲- نمودار ملاک‌شناسی تکاپوی تمدنی

۴. نمودشناسی تاریخی دفاع فرهنگی در کنش‌گری شیخ‌طوسی

انتخاب شیخ‌طوسی در این پژوهش، نه صرفاً به دلیل جایگاه علمی والای او، بلکه به دلیل نحوه مواجهه او با بحران‌های فرهنگی، مذهبی و تمدنی زمانه‌ی خویش است؛ مواجهه‌ای فعال، چندلایه، مبتنی بر عقلانیت و نهادسازی که توانست ضمن صیانت از هویت علمی امامیه، مسیر شکل‌گیری یک نظم فکری-تمدنی را نیز هموار

سازد. به بیان دقیق‌تر، کنش‌های راهبردی شیخ طوسی، از واکنش‌های متغیرش در دو دوره آل‌بویه و سلجوقیان تا تأسیس نهاد علمی حوزه نجف و تولید آثار نظام‌مند در شاخه‌های متنوع دانش دینی، قابل تطبیق با مؤلفه‌هایی است که پیش‌تر به‌عنوان شاخص‌های پنج‌گانه تکاپوی تمدنی در این پژوهش طرح شد. از این‌رو، در ادامه تلاش خواهد شد تا با بررسی ابعاد گوناگون اندیشه و کنش دفاعی شیخ طوسی در عرصه فرهنگ، نسبت این تجربه تاریخی با مؤلفه‌های نظری دفاع فرهنگی به‌مثابه تکاپوی تمدنی تحلیل و تبیین شود.

۴-۱. ارزش محوری در دفاع فرهنگی شیخ طوسی

در مورد شیخ طوسی، ارزش محوری کنش او در پابندی عمیق به صیانت از منظومه فکری و هویتی امامیه تبلور یافت. در برابر تهدیداتی که بنیادهای اعتقادی، انسجام معرفتی و مشروعیت اجتماعی این مکتب را نشانه رفته بودند، حرکت او در سراسر ابعاد علمی، آموزشی و نهادی، صورت‌بندی‌ای روشن از تلاشی بود که به حفظ و تثبیت یک نظام فکری معنادار می‌انجامید.

یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این تعهد، مواجهه او با مسئله تعارض اخبار بود؛ معضلی که در قرون چهارم و پنجم هجری به یکی از چالش‌های جدی کلامی بدل شده و به‌ویژه دستاویز اصلی نقد و طعن اهل سنت بر شیعه شده بود (دلبری، ۱۳۹۲، ص ۶۲۸). شیخ طوسی چنانکه خود در مقدمه «تهذیب الأحکام» تصریح می‌کند در پاسخ به این تهدید معرفتی و هویتی، با تألیف این اثر کوشید به‌صورت روشمند این تعارضات ظاهری را تبیین و حل کند و از این طریق، بنیان‌های حدیثی و فقهی امامیه را استحکام بخشد (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۲).

۴-۲. کنش‌گری فعال در بستر تحولات تاریخی

یکی از وجوه برجسته دفاع فرهنگی شیخ طوسی، کنش‌گری فعال، راهبردی و زمان‌آگاهانه او در مواجهه با تحولات سیاسی و فرهنگی عصر خویش است. این امر به‌ویژه در گذار از دوره آل‌بویه، که با گشایش نسبی برای اندیشه شیعی همراه بود، به دوره سلجوقیان، که با تشدید فشار و محدودیت بر شیعیان شناخته می‌شود، تجلی می‌یابد. شیخ طوسی در این گذار تاریخی، شیوه مواجهه خود را متناسب با دگرگونی‌های میدان قدرت بازتنظیم کرد، بی‌آنکه از راهبرد کلان صیانت و گسترش معارف امامیه فاصله بگیرد. از این‌رو، در دوره نخست با بهره‌گیری از ظرفیت‌های علمی و سیاسی موجود، به تثبیت و توسعه مکتب امامیه پرداخت و در دوره دوم و با تغییر مناسبات قدرت، با فاصله‌گرفتن از مرکز خلافت عباسی و بنیان‌گذاری پایگاهی علمی مستقل، استمرار این مسیر را در قالبی متناسب با شرایط جدید دنبال کرد. این انعطاف در سطح تدبیر و اجرا، کنش او را از واکنش‌های صرفاً انفعالی متمایز می‌سازد و از درک عمیق وی نسبت به اقتضائات تاریخی حکایت دارد.

نمونه روشن این ویژگی را می‌توان در تصمیم راهبردی شیخ طوسی برای هجرت از بغداد به نجف، در پی انتقال قدرت از آل‌بویه به سلجوقیان و تشدید فشار بر شیعیان، مشاهده کرد (ابن جوزی، ۱۹۹۲، ج ۱۶، ص ۸ و ۱۶؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵، ج ۹، ص ۶۳۷). او با انتقال مرکز فعالیت علمی خود به نجف، تهدید ناشی از تحولات سیاسی را به فرصتی برای بنیان‌گذاری نهادی علمی و مستقل تبدیل کرد؛ اقدامی که ضمن حفظ راهبرد کلان صیانت از میراث

علمی-فرهنگی امامیه، مسیر تحقق آن‌ها را متناسب با اقتضائات تاریخی و تغییرات میدان قدرت بازآرایی نمود. از این رو، کش شیخ‌طوسی صرفاً واکنشی انفعالی به فشارهای سیاسی نبود، بلکه تجلی نمونه‌ای شاخص از دفاع فرهنگی تمدن‌ساز دانست؛ دفاعی که در آن، پایداری بر غایت‌های فرهنگی با انعطاف در شیوه تحقق آن‌ها همراه می‌شود.

۳-۴. اثرگذاری ساختاری در دفاع فرهنگی شیخ‌طوسی

یکی از ویژگی‌های برجسته در دفاع فرهنگی شیخ‌طوسی، اثرگذاری او در سطح ساختارهای معرفتی و نهادی است. مواجهه‌ی او با تهدیدات عصر خود، صرفاً در حد پاسخ‌گویی نظری یا اتخاذ مواضع مقطعی باقی نماند، بلکه به ایجاد ظرفیت‌هایی پایدار انجامید که مسیر علمی، فرهنگی و هویتی مکتب امامیه را در بلندمدت تقویت و جهت‌دهی کرد. او با اتخاذ راهبردهایی دقیق و مبتنی بر شناخت زمینه‌های اجتماعی و معرفتی، الگویی از پاسخ تمدنی را رقم زد که در آن، تثبیت و تقویت بنیان‌های فکری-معرفتی، بازآرایی در نظام‌های دانشی و پایه‌گذاری نهاد مستقل علمی و فرهنگی ممکن شد؛ ساختارهای معرفتی و نهادی که تا قرن‌ها تداوم یافتند.

به عنوان نمونه بارز این ویژگی در صورت‌بندی منسجم اجتهاد امامی تبلور یافت؛ او با آثاری چون المبسوط، الخلاف و العدة فی اصول الفقه، ظرفیت‌های پراکنده اجتهاد را در قالبی نظام‌مند سامان داد و الگویی متوازن از استنباط را تثبیت کرد (گرچی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۰-۱۸۱). پیامد این اقدام، شکل‌گیری چارچوبی روشمند برای تولید دانش فقهی بود که نه تنها در زمانه او، بلکه در امتداد تاریخ فقه امامیه استمرار یافت و تا قرن‌ها مبنای تداوم و تکامل سنت اجتهادی شیعه قرار گرفت.

این سطح از تأثیرگذاری نشان می‌دهد که شیخ‌طوسی صرفاً درگیر حل یک بحران نبود، بلکه در حال بنیان‌گذاری چارچوب‌هایی بود که در ساختار فکری و نهادی شیعه، جهت‌داری مشخص و مستمری ایجاد کردند. از همین رو، می‌توان گفت دفاع فرهنگی او مصداق روشنی از «اثرگذاری ساختاری» در منظومه تکاپوی تمدنی است؛ چراکه پیامدهای آن، نه تنها در زمانه خود، بلکه در امتداد تاریخی، در قالب نهاد، نظام دانشی و افق معرفتی، تداوم یافته و همچنان الهام‌بخش و مؤثر باقی مانده‌اند.

۴-۴. الهام‌بخشی تاریخی در دفاع فرهنگی شیخ‌طوسی

الهام‌بخشی در اینجا صرفاً به معنای نقل قول یا ارجاع نیست، بلکه به معنای شکل دادن به الگویی زنده و ماندگار از روش، منطق و جهت‌گیری در دفاع از فرهنگ و هویت دینی است. چنین قابلیت به‌روشنی با مؤلفه «الهام‌بخشی تاریخی» در چارچوب نظری این پژوهش انطباق دارد؛ چراکه نشان می‌دهد تجربه شیخ‌طوسی، نه فقط یک رخداد اثرگذار در بستر خود، بلکه الگویی تمدنی بوده‌است که قابلیت الگوبخشی و استمرار در تاریخ اندیشه شیعی را دارا بوده‌است. شواهد تاریخی این الهام‌بخشی را می‌توان در حجم انبوه شروح و تعلیقات بر آثار وی جست‌وجو کرد؛ چنان‌که گزارش نگارش دست‌کم ۱۶ شرح و ۲۰ حاشیه بر تہذیب الاحکام و ۱۸ شرح بر الاستبصار (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۵۰۵؛ ج ۲، ص ۱۵)، نشان‌دهنده پذیرش منطق استنباطی او توسط نسل‌های بعدی فقیهان است.

افزون بر این، آثار او از سطح کتب تخصصی فراتر رفته و به «متون معیار» در سنت آموزشی و پژوهشی امامیه بدل شدند. فراتر از این، الهام‌بخشی تاریخی شیخ طوسی در شکل‌گیری دوره‌ای موسوم به «عصر مقلدان» در تاریخ فقه آشکار می‌شود؛ دوره‌ای که در آن عظمت علمی و اتقان روش‌شناختی وی، الگوی حاکم بر اندیشه فقها شد و تا قرن‌ها هرگونه نوآوری یا نقد علمی، ناگزیر در نسبت با چارچوب‌های معرفتی او صورت‌بندی می‌گردید (گرچی، ۱۳۸۵، ص ۲۲۳). این استمرار نشان می‌دهد که تجربه شیخ طوسی نه یک واقعه منقضی در قرن پنجم، بلکه الگویی تمدنی با قابلیت الهام‌بخشی در تاریخ اندیشه شیعی بوده‌است.

۴-۵. فراتاریخی بودن در دفاع فرهنگی شیخ طوسی

تکاپوی شیخ طوسی در برابر بحران‌هایی نظیر تضعیف مبانی معرفتی، انقطاع نهادی و تهاجم فرهنگی، واجد نوعی صورت‌بندی نظری و راهبردی بود که به قرن پنجم محدود نماند. مواجهه او با این تهدیدات، نه تنها به تثبیت جایگاه علمی شیعه در زمان خود انجامید، بلکه با راهبردهایی نظیر تثبیت اجتهاد روشمند در عصر غیبت و نیز پایه‌گذاری کانون علمی نجف، به الگویی ماندگار برای بازسازی تمدنی در دوره‌های بعد نیز تبدیل شد. در این معنا، الگوی تکاپوی او نیز، همچون میراث علمی و نهادی‌اش، از زمانه خویش عبور کرده و به منبعی زنده برای الهام و سرمشق در دوره‌های بعد بدل گشته‌است.

جدول ۲- تحقق مؤلفه‌های تکاپوی تمدنی در دفاع فرهنگی شیخ طوسی

مؤلفه تکاپوی تمدنی		تحقق آن در دفاع فرهنگی شیخ طوسی
۱	ارزش محوری	پایبندی عمیق به هویت فکری و اعتقادی امامیه و جهت‌دهی همه کنش‌ها بر مبنای غایات اصیل مکتب.
۲	فعالانه بودن	اتخاذ واکنش‌های هوشمندانه و متناسب با شرایط متفاوت آل‌بویه و سلجوقیان؛ تغییر تاکتیک با حفظ راهبرد کلان.
۳	اثرگذاری ساختاری	تثبیت و تقویت نظام دانشی شیعه، بازسازی بنیان‌های معرفتی و تأسیس نهاد علمی پایدار (حوزه نجف).
۴	الهام‌بخشی تاریخی	تبدیل شدن به الگویی مرجع و ماندگار برای فقیهان، متکلمان و نهادهای علمی در دوره‌های بعد.
۵	فراتاریخی بودن	انتقال الگوی تکاپو به بسترهای تاریخی دیگر؛ حفظ قابلیت بازتولید به مثابه‌ی یک مدل تمدنی ماندگار.

۵. زمینه‌های تسهیل‌گر نمود دفاع فرهنگی در کنش‌گری شیخ طوسی

تحلیل راهبردی کنشگران تمدنی مستلزم شناخت دقیق زمینه‌هایی است که امکان و ضرورت کنش را رقم می‌زنند. دفاع فرهنگی شیخ طوسی نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ این دفاع نه واکنشی مقطعی، بلکه پاسخی سنجیده به مجموعه‌ای از عوامل ساختاری و موقعیتی بود.

در این چارچوب، زمینه‌های مؤثر بر دفاع فرهنگی شیخ طوسی در دو دسته اصلی قابل بررسی است:

۱. زمینه‌های تسهیل‌گر یا فرصت‌محور (Enabling Factors / Opportunity-Driven Conditions):

شامل ظرفیت‌های فردی، محیط علمی پویا، نهادهای دانشی و فضای نسبتاً باز فرهنگی و سیاسی دوره آل‌بویه که بستر رشد و شکوفایی فکری او را فراهم کرد.

۲. زمینه‌های شتاب‌زا یا تهدیدمحور (Accelerating Factors / Threat-Induced Conditions):

فشارهای سیاسی، تهدیدهای مذهبی و ناامنی فرهنگی به‌ویژه در آغاز سلطه سلجوقیان که به‌منزله محرک، شیخ-طوسی را به کنش راهبردی و دفاع فعالانه از هویت مذهبی سوق داد.

این تمایز، ابزار تحلیلی فهم منطق دفاع فرهنگی شیخ‌طوسی است؛ زیرا الگوی او بر ترکیب فرصت‌شناسی و تهدیدشناسی تاریخی و واکنش هوشمندانه به بحران‌ها استوار بود. مقاله حاضر به زمینه‌های تسهیل‌گر می‌پردازد و بررسی زمینه‌های شتاب‌زا به مطالعه مکمل واگذار می‌شود.

تحلیل نقش تمدنی و دفاع فرهنگی شیخ‌طوسی بدون واکاوی زمینه‌های تسهیل‌گر، ناتمام است؛ زیرا این عوامل به‌مثابه «زیرساخت نرم» (Soft Infrastructure)، بستر شکل‌گیری فرصت‌ها و اقدامات مؤثر او را فراهم کردند. در منظومه فکری شیخ‌طوسی، زمینه‌های تسهیل‌گر شامل ظرفیت‌های فردی، سرمایه‌های دانشی و فرصت‌های تاریخی است که افزون بر رشد فکری و کنش تمدنی، امکان مدیریت تحولات فرهنگی-اجتماعی عصر را نیز فراهم آورد.

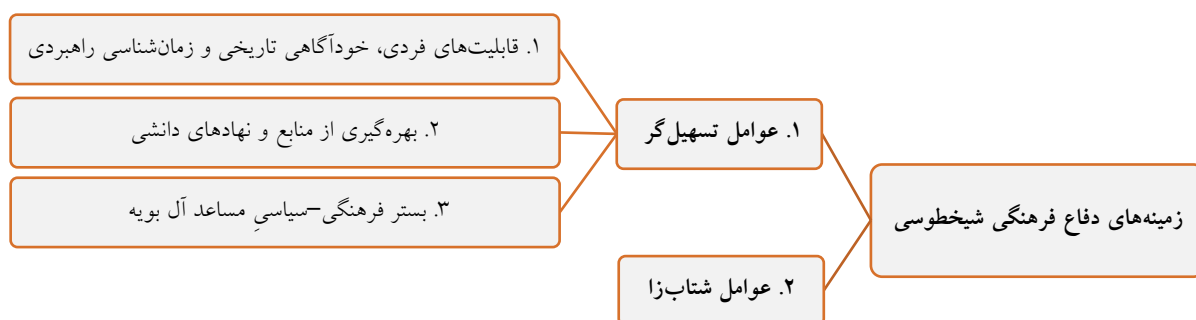
این زمینه‌ها را می‌توان در سه محور اصلی صورت‌بندی کرد:

۱. قابلیت‌های فردی، خودآگاهی تاریخی و زمان‌شناسی راهبردی؛

۲. بهره‌گیری هوشمندانه از میراث فکری و نهادهای دانشی موجود؛

۳. بستر فرهنگی-سیاسی آل‌بویه و امکان‌پذیری کنش تمدنی.

این عوامل، بنیه فرهنگی و توان کنش فعال و ابتکاری طوسی را تقویت کرده و منطق پاسخ‌گویی راهبردی او به تحولات را شکل دادند. تحلیل این محورها امکان فهم عمیق‌تر منطق کنش تمدنی طوسی را در پیوند با بسترهای تاریخی‌اش فراهم می‌سازد. در پایان این بخش، مدل مفهومی پژوهش در قالب نمودار ارائه می‌شود.

شکل ۳-نمودار زمینه‌های دفاع فرهنگی

۵-۱. قابلیت‌های فردی، خودآگاهی تاریخی و زمان‌شناسی راهبردی

آنچه در آن تردیدی نیست این مهم است که استعداد، نبوغ علمی، خلاقیت و خودآگاهی تاریخی از ارکان شخصیت و کنش تمدنی شیخ‌طوسی است. نبوغ او تنها به دانش‌افزایی محدود نماند؛ در تأسیس نهادهای علمی و بازآرایی ساختار معرفتی امامیه نیز نمود یافت. دستاوردی که از پیوند ظرفیت‌های فردی با درک راهبردی شرایط تاریخی زمانه پدید آمد.

جهت دیگری که باید بدان توجه کرد این است که خلاقیت شیخ طوسی براساس خوانش‌های روان‌شناسی شناختی، بر پایه تفکر واگرا، با تولید ایده‌های نو و حل مسائل پیچیده به شیوه‌های ابتکاری همراه بود. نمود روشن آن را می‌توان در انتقال کانون علمی شیعه به نجف، طراحی سامان آموزشی تازه و تألیف آثار نوآورانه دید. تحقق چنین اقداماتی بر ترکیب عناصر متنوع و توان عبور از راه‌حل‌های مألوف استوار بود (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۱۹).

در کنار این خلاقیت، خودآگاهی تاریخی و زمان‌شناسی راهبردی، به طوسی امکان داد موقعیت تمدنی شیعه را تحلیل کند، گسل‌های فکری-سیاسی را بازشناسد و راهبرد فرهنگی جدیدی تعریف نماید؛ عاملی که دفاع فرهنگی او را از مجموعه‌ای واکنش‌های پراکنده به سطحی از کنش تمدنی سازمان‌یافته ارتقا داد. شواهد تاریخی این ویژگی‌ها را تأیید می‌کند: در ارزیابی بزرگان امامیه از علامه حلی و علامه مجلسی تا علامه بحرالعلوم و نیز نزد برخی عالمان اهل سنت چون ذهبی، شیخ طوسی علاوه بر جلالت علمی، جامعیت شخصیتی و مرجعیت بلامنازع، چهره‌ای ساختارساز، صاحب‌سبک و پیشوای فکری معرفی شده‌است (حلی، ۱۴۳۹، ج ۲، ص ۳۲۲؛ مجلسی، ۱۴۱۵، ص ۲۹۸؛ بحرالعلوم، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۲۲۷-۲۲۸؛ ذهبی، ۱۹۹۴، ج ۱۳، ص ۳۳۴-۳۳۵). این ظرفیت‌ها، بنیان بلوغ فکری و قدرت اقدام در بزنگاه‌های تاریخی را فراهم ساخت و نشان می‌دهد بخش مهمی از منطق دفاع فرهنگی او در توان فردی و آگاهی تمدنی او ریشه دارد.

۲-۵. منابع و نهادهای دانشی مؤثر بر دفاع فرهنگی

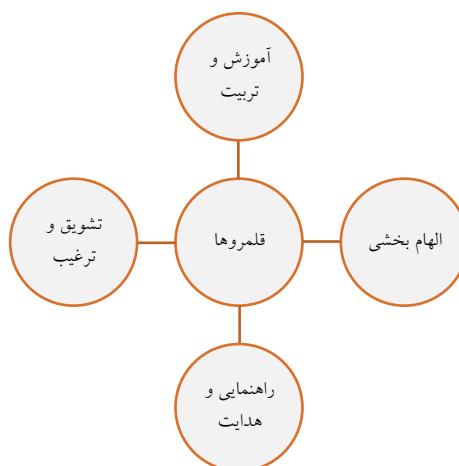
کنش تمدنی شیخ طوسی تنها بر قابلیت‌های فردی استوار نبود؛ بلکه بر سرمایه‌های دانشی و بستر علمی-فرهنگی عصر آل‌بویه نیز تکیه داشت. فضای علمی و اجتماعی نسبتاً مساعد آن دوره، زیرساخت‌های لازم برای تحول و نهادسازی معرفتی را فراهم کرد و شیخ طوسی با بهره‌گیری هوشمندانه و راهبردی از این ظرفیت‌ها، مسیر کنش تمدنی خود را صورت‌بندی کرد.

این زمینه دانشی-فرهنگی در دو محور تحلیل می‌شود:

۱-۲-۵. نقش استادان الهام‌بخش و هدایت‌گر در عرصه دفاع فرهنگی

نقش استاد در فرآیند نخبگانی، فراتر از انتقال دانش است و در شناسایی استعداد، هدایت مسیر فکری/پژوهشی، الهام‌بخشی شخصیتی و حمایت‌های انگیزشی نقشی بنیادین دارد. در چنین چارچوبی، پیوند شیخ طوسی با دو استاد برجسته‌اش، شیخ مفید و سیدمرتضی، او را به یکی از ارکان مکتب علمی بغداد بدل کرد؛ مکتبی که با تعامل حلقه‌ای از دانشوران، سنتی متمایز در فقه، حدیث و کلام امامی پدید آورد (ربانی، ۱۳۸۶، ص ۱۸؛ رضاداد، ۱۳۹۵، ص ۱۲۵؛ حسینی‌زاده خضرآباد، ۱۳۹۹، ص ۱۰۳). جایگیری شیخ طوسی در این منظومه، هم از تأثیر مستقیم آموزه‌های استادان حکایت می‌کند و هم نشان می‌دهد ساختار فکری و روش شناختی آثار او برآمده از همین مکتب است. نمونه روشن، نگارش تلخیص الشافی که چکیده‌ای از اثر سیدمرتضی است، گواه هدایت علمی مستقیم در مسیر تولید دانش است (طوسی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۶۱-۶۲). از سوی دیگر، سازوکارهای تشویقی نیز مؤثر بود؛ از جمله مستمری

ویژه ۱۲ دیناری که سیدمرتضی برای طوسی مقرر کرد و الگویی از سیاست انگیزشی در تربیت نخبگان علمی به‌شمار می‌آمد (افندی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۱۷۸؛ خوانساری، ۱۳۴۹، ج ۶، ص ۲۱۷).

شکل ۴- نمودار قلمروهای تأثیرگذاری استاد بر فراگیر

در باب استادان و مشایخ شیخ طوسی، میرزا حسین نوری با استخراج نام ۳۸ تن از مشایخ روایت او، تصویری از شبکه روایی‌اش به‌دست داده‌است (نوری، ۱۴۰۸، ج ۲۱، ص ۱۸۳-۱۹۰). آقابزرگ تهرانی در میان آنان پنج چهره از جمله شیخ مفید، ابن غضائری و ابن صلیت اهوازی را به‌عنوان منابع اصلی نقل روایت ازسوی شیخ طوسی معرفی می‌کند (آقابزرگ تهرانی، بی‌تا، ص ۳۴)؛ باین‌حال، اغلب این افراد را نمی‌توان استاد به معنای دقیق کلمه دانست؛ چراکه نقش آنان محدود به نقل روایت بود و برخی نیز از عالمان اهل سنت‌اند. ازاین‌رو، پرورش علمی شیخ طوسی بیش و پیش از هر چیز مرهون مکتب دو استاد بزرگ اوست:

- ۱- شیخ مفید (محمدبن محمدبن نعمان، د ۴۱۳ق)، متکلم و فقیه پیشرو شیعه که در قرن چهارم، مرجعیت مطلق علمی امامیه را در اختیار داشت. شیخ طوسی، وی را صاحب حافظه‌ای فوق‌العاده، ذهنی نقاد، و فقیه‌ی چیره‌دست در مناظره می‌دانست و شماری از آثار او را به روش قرائت (عرض)، که یکی از روش‌های تدریس در تمدن اسلامی بود و در آن خود دانشجو متنی را در حضور استاد می‌خواند و یا دیگری می‌خواند و او گوش فرا می‌داد (رک: غنیمه، ۱۳۸۸، ص ۲۴۱؛ برزگرکلیشمی، ۱۳۸۶، ص ۲۹-۵۷)، نزد وی تلمیذ کرده‌است (طوسی، ۱۳۷۸، ص ۴۴۶). حضور پنج‌ساله شیخ طوسی در درس شیخ مفید (۴۰۸ تا ۴۱۳ق)، زمینه‌ساز تکوین پایه‌های نظری و روشی او بود.
- ۲- سیدمرتضی (علم‌الهدی، د ۴۳۶ق)، فقیه، متکلم و ادیب نامدار امامی و از نوادگان امام کاظم (ع)، مهم‌ترین استاد شیخ طوسی پس از شیخ مفید به‌شمار می‌رود. شیخ طوسی طی ۲۳ سال شاگردی مستمر، از اندیشه‌های او در حوزه‌های کلام، تفسیر، فقه، اصول، لغت و ادب بهره گرفت. بازتاب مستقیم آرای سیدمرتضی در آثار طوسی به‌ویژه در عدة الأصول، نشان‌دهنده عمق تأثیرگذاری علمی و روش‌شناختی اوست (واعظزاده، ۱۳۶۲، ص ۵۵). تصریح او بر فراگیری بخش اعظم آثار سیدمرتضی به‌شیوه قرائت و سماع، بیانگر پیوند معرفتی و روش‌مند میان این دو چهره است (طوسی، ۱۳۷۸، ص ۲۹۰).

در جمع‌بندی، شبکه آموزشی و حمایت‌های استادان برای شیخ طوسی نقش بستر جهت‌دهنده داشت: انضباط روش، توان استدلال و دسترسی به منابع را افزایش داد و اعتبار علمی او را تقویت کرد. هرچند ابتکار و تصمیم‌های راهبردی از خود او برمی‌آمد.

۵-۲-۲. وجود سرمایه و زیرساخت دانشی در عرصه دفاع فرهنگی

دسترسی به کتاب و کتابخانه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین سرمایه‌های دانشی و عوامل تسهیل‌گر، نقشی بنیادین در رشد علمی و تقویت کنش تمدنی شیخ طوسی داشت. در تمدن اسلامی، کتاب صرفاً ابزار تحقیق فردی نبود، بلکه محور انباشت تجربه و انتقال معرفت به‌شمار می‌آمد؛ تا آنجا که، برخی پیشرفت بشر را بیش از «تکامل ذهن»، حاصل تراکم تجربه‌ای می‌دانند که کتاب آن را ممکن ساخته است (اسدی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۶۳).

در تمدن اسلامی، کتابخانه‌ها صرفاً محل نگهداری منابع نبودند؛ بلکه به‌منزله محیطی پویا برای تبادل اندیشه، نقد علمی و تولید معرفت عمل می‌کردند و بستر شکل‌گیری گفتمان تمدنی بودند (شلیبی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۵). برای متفکرانی چون شیخ طوسی، کتابخانه نه تنها ابزار تحقیق، بلکه کانون زایش فکری و بستری برای دفاع فرهنگی محسوب می‌شد.

در همین چارچوب، روند دفاع علمی و صیانت از هویت شیعی، بدون دسترسی به کتابخانه‌های معتبر امکان‌پذیر نبود. بهره‌مندی طوسی از کتابخانه سیدمرتضی و کتابخانه شاپوربن اردشیر، فرصتی بی‌بدیل برای تألیف آثار راهبردی، پالایش سنت روایی و سامان‌دهی کنش تمدنی شیعه در اختیار او نهاد (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۲۸-۱۲۹؛ رسولی‌محللاتی، ۱۳۶۲، ص ۲۱۵). این مراکز دانشی، پشتوانه‌ای حیاتی برای تولید آثار علمی شیخ طوسی و تقویت نقش مرجعیت فکری او به‌شمار می‌رفتند.

۱. کتابخانه سیدمرتضی؛ نهاد دانشی و زیرساخت تمدنی امامیه.

کتابخانه سیدمرتضی با بیش از ۸۰ هزار جلد، یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های دانشی و نرم تمدن اسلامی در سده‌های میانه به‌شمار می‌رفت (ابن‌عنه، ۱۴۱۷ق، ص ۱۸۷؛ خوانساری، ۱۳۴۹، ج ۴، ص ۲۹۶؛ شوشتری، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۵۰۱؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۸۴). این مجموعه صرفاً محل گردآوری آثار نبود، بلکه با کارکردهایی چون ترویج دانش، سامان‌دهی سنت علمی امامیه و تقویت شبکه نخبگان، به الگویی بی‌همتا از پایگاه دانشی بدل شد.

سیدمرتضی با ابتکاراتی نوآورانه، این نهاد را از سطح یک کتابخانه به دارالعلمی پویا ارتقا داد؛ از جمله: تبدیل خانه خود به محل گفت‌وگو و مناظره علمی (ابن حجر عسقلانی، ۲۰۰۲م، ج ۵، ص ۵۳۰)، وقف املاک برای تأمین ابزار تحقیق (مانند کاغذ) و پشتیبانی معیشتی از شاگردان (افندی، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۴۰؛ خوانساری، ۱۳۴۹، ج ۴، ص ۲۹۶).

این اقدامات، کتابخانه سیدمرتضی را به نهادی زنده و اثرگذار در پرورش نخبگان و تولید معرفت تبدیل کرد. حضور فعال شیخ طوسی در این فضای دانشی، نقشی سرنوشت‌ساز در گسترش افق‌های علمی او و استحکام طرح دفاع فرهنگی امامیه ایفا نمود.

۲. کتابخانه شاپوربن اردشیر؛ الگویی در نهادهای دانشی و پشتیبانی تمدنی.

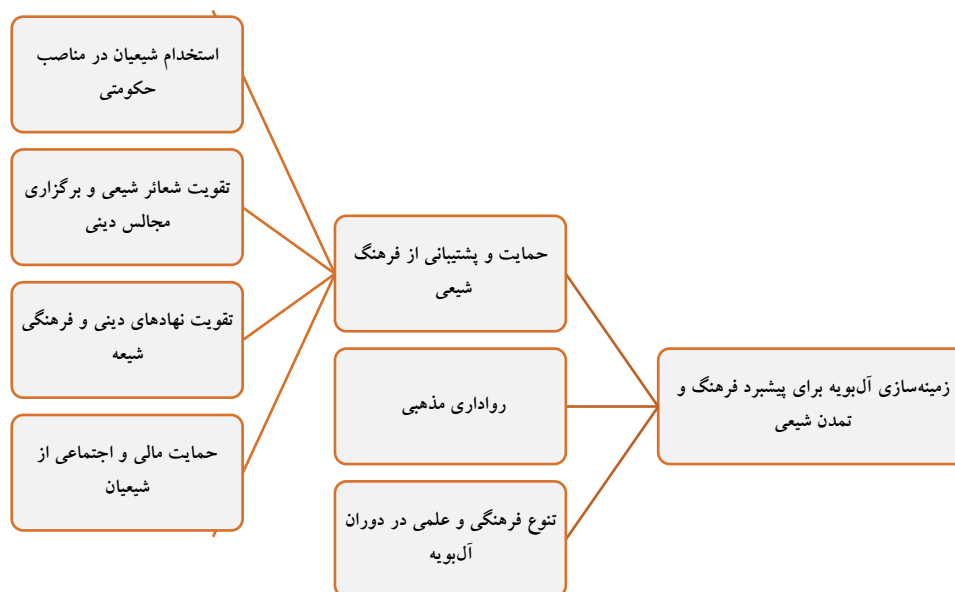
شاپوربن اردشیر، وزیر ایرانی آل‌بویه (د ۴۱۶ق)، با تأسیس دارالعلم کرخ بغداد (۳۸۳ق)، بیش از ده‌هزار جلد کتاب نفیس را وقف عالمان کرد و با تعیین موقوفات پایدار، آن را به نهادی دائمی بدل ساخت (ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۴، ص ۳۶۶ و ج ۱۵ ص ۱۷۲؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج ۹، ص ۱۰۱ و ۳۵۰؛ ذهبی، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۱۶۲). این دارالعلم، نخستین مرکز آموزشی وقفی برای علمای دین در تمدن اسلامی بود (ابن‌کثیر، ۱۹۸۸م، ج ۱۱، ص ۳۵۷) و به مرجعی اثرگذار برای اندیشمندان بدل شد (محمدی و پرویش، ۱۳۹۰، ص ۱۴۱). پس از درگذشت شاپور، تولیت آن به سیدمرتضی سپرده شد (حموی، ۱۹۹۳م، ج ۵، ص ۲۳۷۷) و این مرکز نزدیک به هفت دهه در تولید و ترویج دانش نقش‌آفرینی کرد.

اما در سال ۴۵۱ق، با اتحاد خلافت عباسی و طغرل سلجوقی و یورش اهل سنت به محله کرخ، این دارالعلم به آتش کشیده شد (ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۶، ص ۴۸-۴۹). هرچند وزیر طغرل، عمیدالملک کندی، بقایای کتابخانه را به خراسان منتقل کرد (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج ۱۰، ص ۷-۸)، اما این اقدام سرآغازی بر افول نهادی بود که روزگاری یکی از غنی‌ترین پشته‌های دانشی تمدن اسلامی محسوب می‌شد. هم‌افزایی این دو نهاد برای شیخ‌طوسی، مجموعه‌ای بی‌مانند از زیرساخت‌های نرم فراهم ساخت؛ بستری که دفاع، تثبیت و بازآفرینی هویت شیعی را در شرایط پرتنش آن عصر امکان‌پذیر کرد.

۵-۳. بستر فرهنگی-سیاسی حکومت آل‌بویه و امکان‌پذیری دفاع فرهنگی

تحلیل نقش تمدنی شیخ‌طوسی بدون توجه به بستر سیاسی-فرهنگی آل‌بویه، ناقص خواهد بود؛ چراکه ظرفیت‌های فردی او تنها در پرتو فرصت‌های تاریخی این حکومت مجال بروز یافت. عصر آل‌بویه با دوپاره‌گی قدرت میان خلافت عباسی و امارت آل‌بویه، فضایی تازه برای مکاتب و مذاهب گوناگون پدید آورد. در این چارچوب، شبکه‌های علمی، نهادهای دانشی و حضور رسمی نخبگان شیعه در عرصه‌های علمی-اداری رشد یافت. بغداد در سایه سیاست‌های فرهنگی آل‌بویه، به کانون تضارب اندیشه و نهادهای شیعی بدل شد و امامیه برای نخستین بار فرصت تثبیت علمی و اجتماعی پیدا کرد. تفاوت بنیادین این الگو با ساختار اقتدارگرای سلجوقیان در ظرفیت فرصت‌ساز آن بود؛ با افول آل‌بویه، این فضای تسهیل‌گر جای خود را به تهدید ساختاری داد و شیخ‌طوسی ناچار شد به نجف مهاجرت کرده و کنش تمدنی خود را بازآفرینی کند.

به‌طورکلی، سیاست‌های فرهنگی آل‌بویه شامل رواداری مذهبی، حمایت از نهادهای دانشی و پیوند آشکار با تشیع امامی، شرایطی فراهم آورد که کنش تمدنی شیعیان و الگوی راهبردی شیخ‌طوسی را امکان‌پذیر ساخت. در ادامه، سه محور بنیادین این سیاست‌ها بررسی می‌شود.

شکل ۵- نمودار نقش آلبویه برای پیشبرد فرهنگ و تمدن شیعی

۵-۳-۱. سیاست‌های نهادساز و تثبیت هویت فرهنگی شیعه

باید اشاره کنیم که آلبویه فراتر از اعمال قدرت سیاسی، با سیاست‌های هدفمند خود، به نهادسازی و تثبیت هویت فرهنگی شیعه پرداختند. این سیاست‌ها ظرفیت حضور شیعیان در عرصه‌های علمی، اجتماعی و مذهبی را ارتقاء داد و بستر شکوفایی و تثبیت نهادهای امامیه را فراهم ساخت.

با گماردن وزرایی چون مهلبی، ابن عمید و صاحب بن عباد و نیز حمایت از ابواحمد موسوی (پدر سیدرضی و سیدمرتضی) برای تصدی مقاماتی چون نقابت علویان، ریاست دیوان مظالم و امارت حج (ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۵، ص ۴۳)، شیعیان به ساختار رسمی قدرت راه یافتند. این ادغام سیاسی، پشتوانه‌ای برای رشد علمی و اجتماعی آنان شد.

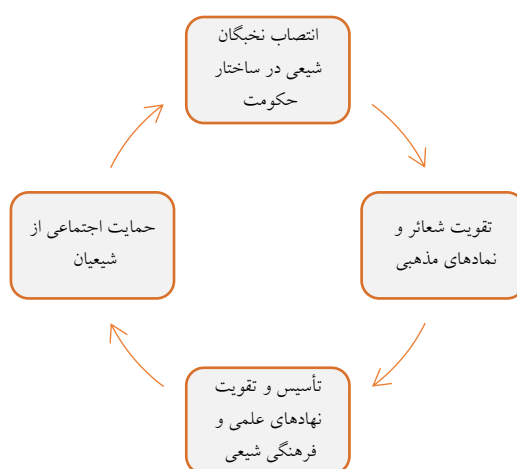
حمایت رسمی از آیین‌هایی چون سوگواری محرم و جشن غدیر (ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۴، ص ۱۵۰-۱۵۱؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵م، ج ۸، ص ۵۴۹-۵۵۰؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸م، ج ۱۱، ص ۲۷۶) و درج شعائر شیعی در اماکن مقدس، هویت امامیه را به عرصه عمومی بغداد وارد کرد. هرچند این اقدامات تنش‌هایی با اهل سنت در پی داشت (ابن-جوزی، ج ۱۴، ص ۱۴۰؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵م، ج ۸، ص ۵۴۲-۵۴۳؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸م، ج ۱۱، ص ۲۷۴)، اما آلبویه با مدیریت سیاسی کوشیدند توازن اجتماعی را حفظ کنند (رک: ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۴، ص ۲۵۴). این سیاست، تا پیش از تغییر قدرت در دوره سلجوقی، به‌عنوان بخشی از راهبرد فرهنگی در تثبیت هویت مذهبی شیعیان تداوم یافت (حلبی، ۲۰۰۶م، ج ۲، ص ۱۳۶).

افزون‌براین، بازسازی بقاع متبرکه (رک: گلی‌زواره، ۱۳۹۷، ص ۱۴۰-۱۵۱) و ایجاد کتابخانه‌های عمومی، سیاست‌هایی برای نهادینه‌سازی فرهنگ شیعی بود که به ایجاد مراکز دانش‌محور و الگوسازی حکمرانی فرهنگی

کمک کرد (رک: محمدی و پرویش، ۱۳۹۰، ص ۱۲۷ تا ۱۵۰)؛ این سیاست‌ها جایگاه علمی و اجتماعی شیعه ارتقاء بخشید.

اختصاص مقررهای، تسهیل زیارت و فراهم کردن شرایط اسکان در مشاهد مشرفه، تاب‌آوری اجتماعی امامیه را افزایش داد (مظفر، ۱۳۸۷، ص ۲۹۸). رفع محدودیت‌های سیاسی و اعطای آزادی مذهبی نسبی، انسجام فرهنگی و حضور فعال شیعیان را تقویت کرد (خوارزمی، ۱۹۷۰، ص ۱۶۵).

این چهار محور، راهبرد فرهنگی منسجم آل‌بویه را نشان می‌دهد؛ الگویی که بنیان‌های نهادسازی، پرورش نخبگان علمی و گسترش نفوذ اجتماعی تشیع را تحکیم بخشید.

شکل ۶- نمودار سیاست‌های راهبردی آل‌بویه در راستای تثبیت هویت

۵-۳-۲ رواداری مذهبی آل‌بویه و غیرفعال سازی گسست‌های فرهنگی

آل‌بویه، به‌رغم هویت شیعی خود، با اتخاذ سیاستی عقل‌گرایانه و مشارکت‌جویانه، به پذیرش فعال تنوع دینی و فرقه‌ای روی آوردند. در جهانی که اغلب سرزمین‌های اسلامی درگیر منازعات مذهبی و رکود علمی بودند، این خاندان الگویی نو از حکمرانی فرهنگی را به نمایش گذاشتند؛ الگویی که ثبات اجتماعی، نهادسازی معرفتی و شکوفایی نخبگان را امکان‌پذیر ساخت.

تعلق مذهبی، مانع از تصدی مناصب عالی در دستگاه آل‌بویه نبود. وزرای مسیحی چون ابوسعید اسرائیل بن-موسی (ابن‌مسکویه، ۱۳۷۹، ج ۵، ص ۳۹۰؛ نخجوانی، ۱۳۵۷، ص ۲۲۳-۲۲۵) و نصر بن‌هارون (ابن‌خلکان، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۵۲-۵۴)، دبیر صابئی چون ابواسحاق هلال صابی (ثعالبی، ۲۰۰۰م، ج ۲، ص ۲۸۷-۲۸۸) و حتی خزانه‌دار زرتشتی چون خواشاده (ابوحیان‌توحیدی، ۱۹۹۲م، ص ۵۴۵، پاورقی ۴)، همگی در ساخت قدرت این خاندان نقش داشتند. در عرصه قضا نیز، شخصیتی سنی‌مذهب همچون ابوسعید بشر بن‌حسین، فقیه ظاهری، به مقام قاضی‌القضاتی رسید (ابن‌مسکویه، ۱۳۷۹، ج ۶، ص ۴۴۹؛ جنید شیرازی، ۱۳۲۸، ص ۱۰۲، پاورقی ۱۰). این سیاست، هم مشروعیت آل‌بویه را نزد اکثریت سنی تقویت می‌کرد و هم راه را برای شکل‌گیری همزیستی فرقه‌ای هموار می‌ساخت.

سیاست رواداری، بغداد را به مرکز گفت‌وگو، تعامل و تضارب آرا بدل ساخت. گزارش‌هایی از مجالس علمی با حضور پیروان ادیان و مذاهب متکثر، نشانه‌ای از تجربه بی‌سابقه عقلانیت و گفت‌وگوی علمی در این دوره است (کرمر، ۱۳۷۵، ص ۱۰۲). در این بستر، علمای امامیه نه تنها در میان شیعیان، بلکه در میان عالمان سنی نیز مرجعیت یافتند (رک: ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۵، ص ۱۵۷؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸م، ج ۱۲، ص ۱۹؛ امینی، ۲۰۰۹م، ج ۳، ص ۳۸۵؛ ابن‌بسام، ۲۰۰۰م، ج ۸، ص ۲۶۷). حضور نام مشایخ سنی در آثار شیخ مفید (وَرَام، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۰۲)، سیدرضی (امینی، ۱۳۶۶، ص ۶۰، ۶۵، ۶۷ و ۷۱) و شیخ طوسی (آقابزرگ تهرانی، بی‌تا، ص ۳۴-۳۷) و نیز شاگردی بسیاری از اهل سنت در حلقه‌های درسی شیخ طوسی (دوانی، ۱۳۶۲، ص ۲۳)، نشان از فرامذهبی بودن فضای معرفتی عصر آل‌بویه دارد.

سیاست تسامح مذهبی، به اقلیت‌های یهودی، مسیحی، صابئی و زرتشتی نیز اجازه حضور آزاد در جامعه و اداره معابد و فعالیت اقتصادی و اجتماعی را می‌داد. برابری در بهره‌مندی از نمادها و شعائر مذهبی از سوگواری عاشورا تا نماز تراویح (ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۴، ص ۱۵۰ و ج ۱۵، ص ۴۴)، یادگار فضایی بود که تنوع، نه به عنوان تهدید، بلکه عامل غنای اجتماعی تلقی می‌شد (زرین‌کوب، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۴۸۰؛ دهقانی، ۱۳۹۳، ص ۱۷۶-۱۸۱).

البته، این سیاست خالی از دشواری نبود. تنش‌های فرقه‌ای گهگاه به درگیری‌های خیابانی می‌انجامید. آل‌بویه در این مواقع با محدودکردن شعارهای تحریک‌آمیز، تبعید برخی چهره‌ها و اعمال سیاست‌های تعدیل‌کننده، تلاش می‌کردند همزیستی مذهبی را حفظ کنند و از فروپاشی اجتماعی جلوگیری نمایند (ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۴، ص ۲۵۴ و ج ۱۵، ص ۳۳).

در مجموع، سیاست تساهل مذهبی آل‌بویه نه تنها زمینه کاهش منازعات و تضمین امنیت پایدار را فراهم ساخت، بلکه بستر شکوفایی علمی و نهادسازی معرفتی را نیز مهیا نمود. این تجربه، زمینه‌ساز ظهور چهره‌هایی چون شیخ-طوسی شد و با زوال آن، افق تمدنی امامیه نیز به شدت محدود گشت.

۵-۳-۳. وجود میدان تعامل معرفتی و تنوع فکری برای دفاع فرهنگی

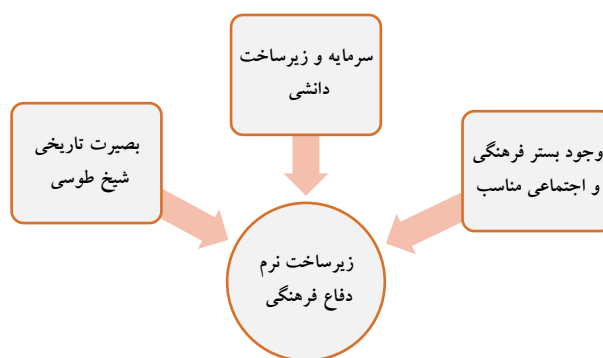
در پرتو سیاست‌های روادارانه و عقل‌گرایانه آل‌بویه، بغداد به مهم‌ترین میدان تعامل معرفتی و تنوع فکری جهان اسلام در قرون میانه بدل شد. حضور و رقابت فعال جریان‌هایی چون معتزله، اشاعره، امامیه و اهل سنت، همراه با مشارکت اندیشمندان غیرمسلمان در مدارس، کتابخانه‌ها و مجالس مناظره، شهری چندصدایی و زاینده پدید آورد که بستر تولید دانش و مبادله انتقادی اندیشه‌ها را فراهم می‌ساخت. استمرار سنت‌های بیت‌الحکمه و نهضت ترجمه نیز، بر عمق مباحث کلامی، فلسفی و عقلانیت دینی افزود (جمیلی، رشید، ۱۳۹۷، ص ۱۲۶-۱۳۴).

این نکته را هم می‌باید چون پی‌افزودی بر مطالب گذشته، به یاد داشته باشیم که در این فضای باز، علمای امامیه، از جمله شیخ طوسی، به طور مستقیم با دیدگاه‌های متنوع و رقیب مواجه شدند. این مواجهه، نه تنها به اصلاح و تقویت گفتمان شیعی در برابر جریان‌های مخالف انجامید، بلکه ظرفیت نهادسازی و دفاع فرهنگی امامیه را نیز ارتقاء داد؛ ظرفیتی که در محیط‌های بسته‌تر و یکدست‌تری چون قم یا کوفه دست‌یافتنی نبود.

بدین‌سان، بغداد آل‌بویه با تعمیق و نهادینه‌سازی تنوع معرفتی، به الگویی کم‌سابقه برای تعامل فعال مکاتب و خلق اندیشه تبدیل شد؛ الگویی که نه فقط موجب بالندگی دانش شیعی، بلکه سطح تازه‌ای از خودآگاهی فرهنگی-تمدنی را رقم زد و تکاپوی شیخ طوسی را از سطح مناظره و جدل، به کنش تمدنی و راهبردی ارتقاء داد. در جمع‌بندی، سیاست‌های فرهنگی آل‌بویه با تلفیق سه محور بنیادین، تقویت نهادهای شیعی، تساهل مذهبی و حمایت از تنوع معرفتی، بغداد را به میدان کنشگری علمی و هویتی امامیه تبدیل کرد؛ بستری که شیخ طوسی توانست در آن گفتمان شیعه را به سطح نهادینه‌سازی و توسعه تمدنی ارتقاء بخشد؛ دستاوردی که بدون این زیرساخت‌های نرم و فرصت‌های تاریخی، هرگز تحقق نمی‌یافت.

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش با بازخوانی نقش شیخ طوسی در چارچوب «دفاع فرهنگی»، نشان داد که گذار از پاسخ‌های مقطعی به کنشی راهبردی و سازمان‌یافته، بر شالوده‌ای از زمینه‌های تسهیل‌گر استوار بوده‌است. برآیند تحلیل‌ها حاکی از آن است که سه خوشه به‌هم‌پیوسته: (۱) قابلیت‌های فردی در پیوند با خودآگاهی تاریخی و زمان‌شناسی، (۲) سرمایه دانشی و نهادهای دانشی در دسترس و (۳) بستر فرهنگی-سیاسی نسبتاً باز عصر آل‌بویه «زیرساخت نرم» دفاع فرهنگی را پدید آوردند و به تقویت مرجعیت علمی، سازمان‌دهی تولید معرفت و امکان نهادسازی انجامیدند. حاصل کار، صورت‌بندی منسجم دفاع فرهنگی نزد شیخ طوسی و تبیین سازوکارهایی است که این دفاع را از سطح واکنش مقطعی به سطح کنش تمدنی ارتقاء می‌دهد.

شکل ۷- نمودار زیرساخت نرم دفاع فرهنگی شیخ طوسی

پژوهش حاضر به لحاظ دستاورد مفهومی، مقاله مدل سه‌خوشه‌ای زمینه‌های تسهیل‌گر را عرضه می‌کند و نسبت آن را با الگوی مکمل «زمینه‌های شتاب‌زا» روشن می‌سازد. این مرزبندی تحلیلی از یک‌سو امکان می‌دهد عوامل «امکان‌ساز» مستقل از عوامل «ضرورت‌ساز» بررسی شوند و از سوی دیگر، نشان می‌دهد چگونه هم‌افزایی آن‌ها منجر به راهبردی‌شدن و نهادینه‌شدن دفاع فرهنگی می‌گردد. ابتنای مدل بر قرائت تاریخی-مفهومی، آن را برای کاربرست تطبیقی در مطالعه شخصیت‌ها و دوره‌های دیگر تمدن اسلامی نیز مناسب می‌سازد؛ بدین معنا که می‌توان با همین چارچوب، تجربه‌های متنوع را ذیل شاخص‌های واحد تحلیل کرد و از تبیین‌های تک‌متغیره فاصله گرفت.

فشرده سخن اینکه در سطح پیامدهای تحلیلی، این صورت‌بندی نشان می‌دهد که ترکیب ظرفیت‌های فردی و سازمان‌های دانشی در بستر سیاست‌های فرهنگی فرصت‌ساز، موتور اصلی ارتقای کنش فرهنگی (دفاع) به سطح تمدنی است؛ دفاعی که نه صرفاً سلبی، بلکه ایجابی و مولد نهاد و گفتمان است. به بیان دیگر، دفاع فرهنگی زمانی پایدار و اثرگذار می‌شود که در شبکه‌ای از سرمایه انسانی، نهادهای میانجی و رواداری ساختاری پشتیبانی گردد و همین شبکه است که در تجربه شیخ طوسی به خوبی قابل الگوگیری است.

جدول ۳- مسیر پژوهشی پیش‌روی این مقاله

روند منطقی این پژوهش، چند مسیر را پیش رو می‌نهد:	
ردیف	عنوان
۱	عملیاتی‌سازی شاخص‌ها برای هر خوشه (فردی/دانشی/ساختاری) و آزمون میدانی مدل در مورد شخصیت‌های هم‌عصر، پیشین و پسین.
۲	مطالعات مقایسه‌ای منطقه‌ای/شهری یا دودمانی (مثلاً بغداد آل‌بویه در برابر بغداد سلجوقی، مصر فاطمی، اصفهان صفوی و غیره) برای سنجش نقش بستر در پدیداری دفاع فرهنگی.
۳	پژوهش‌های نهادی-تاریخی خرد درباره سازوکارهای تولید و گردش دانش (شبکه استاد-شاگرد، کتابخانه‌ها، شیوه‌های آموزشی) با رویکردهای میان‌رشته‌ای.
۴	ترسیم پیوند مدل تسهیل‌گر با مطالعه مکمل شتاب‌زا به صورت چارچوبی دوجهی که بتواند در آینده، هم در مورد سایر شخصیت‌ها و هم در مواجهه با مسائل فرهنگی معاصر، به توصیف، تبیین و طراحی سیاست یاری رساند.

در پایان شایسته است مسائل قابل تأمل در پیوندهای دوس و به میان دفاع فرهنگی و کنش‌گری علمای امامیه و شیخ طوسی به علاقمندان کاوش در این زمینه ارائه شود. امید داریم که در روزگاری نه‌چندان دور، سرانجام در بررسی‌های دیگر محققان ابعاد دیگر این مسئله را به شکلی محققانه و از چشم اندازهای گوناگون مورد مذاقه دهند.

جدول ۴- پیشنهادهای پژوهشی

ردیف	عنوان
۱	نقش سرمایه فرهنگی در اندیشه دفاعی علمای امامیه (مطالعه موردی شیخ طوسی).
۲	نقش سازماندهی کارآمد نیروی انسانی در تحقق دفاع فرهنگی مبتنی بر سیره علمی شیخ طوسی.
۳	الزامات و بایسته‌های سیاست‌گذاری در عرصه دفاع فرهنگی مبتنی بر نقش الگویی شیخ طوسی.
۴	تبیین کارکردشناسانه نقش بصیرت تاریخی در تحقق دفاع فرهنگی در سلوک علمای امامیه.
۵	نقش اشراف شناختی بر تهدیدات در تحقق دفاع فرهنگی در کنش‌گری علمای امامیه در بازه زمانی آل‌بویه.
۶	نقش رصد و پایش تهدیدات بر ادراک عقلانیت تمدنی علمای امامیه در عرصه دفاع فرهنگی.
۷	نمودشناسی تاریخی دفاع فرهنگی در کنش‌گری شاگردان شیخ طوسی.
۸	جایگاه خودباوری تمدنی در دفاع فرهنگی علمای امامیه از هویت شیعیان با تأکید بر بازه زمانی غیبت صغری.
۹	تحلیل تاریخی چالش‌های فراروی علمای امامیه در دفاع از هویت فرهنگی شیعیان؛ با تأکید بر بازه زمانی سلجوقیان.

۱۰	نقش موقعیت های سیاسی و اجتماعی در دفاع هوشمند علمای امامیه از هویت فرهنگی شیعیان (با تأکید بر بازه زمانی انقلاب اسلامی).
----	--

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعة إلى تصانیف الشيعة. بیروت: دار الأضواء، ۱۴۰۳.
- _____، (بی تا)، «مقدمه»، در: طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن. مقدمه محمد محسن آقابزرگ تهرانی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۱، ص ۱-۷۴.
- ابن اثیر، علی بن محمد، الكامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر، ۱۹۶۵ق.
- ابن بسام، ابوحسن علی، الذخیرة فی محاسن أهل الجزیرة. تحقیق احسان عباس، بیروت: دار الغرب الإسلامی، ۲۰۰۰م.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تاریخ الملوك و الأمم. تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۹۹۲ق.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، لسان المیزان. بیروت: مکتب المطبوعات الاسلامیة، ۲۰۰۲م.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان. تحقیق احسان عباس، قم: شریف رضی، ۱۳۶۴.
- ابن عنبه، احمد بن علی، عمدة الطالب فی أنساب آل ابی طالب. قم: مؤسسة أنصاریان، ۱۴۱۷ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية و النهاية. تحقیق علی شیری، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۹۸۸م.
- ابن مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد، تجارب الامم. تحقیق ابوالقاسم امامی، تهران: دار سروش للطباعة و النشر، ۱۳۷۹.
- ابوحیان توحیدی، علی بن محمد، أخلاق الوزراء. تحقیق و حاشیه محمد بن تاویت طنجی، بیروت: دار صادر، ۱۹۹۲م.
- اسدی، علی، «کتاب و تمدن»، در: فرحزاد، محمد، مجموعه مقالات کنگره بین المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۲۶۳-۲۶۵، ۱۳۷۹.
- افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. ترجمه محمد باقر ساعدی خراسانی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹.
- امینی، عبدالحسین، موسوعة الغدير فی الكتاب و السنة و الأدب. قم: مؤسسة دایرة معارف الفقه الاسلامی، ۲۰۰۹م.
- امینی، محمد هادی (۱۳۶۶)، الشریف الرضی، تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- بحر العلوم، محمد مهدی، فوائد الرجالية. تحقیق و تعلیق محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران: مکتبة الصادق (ع)، ۱۳۸۶.
- برزگر کلیشمی، ولی اله، قرائت: از روش های اصلی آموزش در نظام آموزشی مسلمانان. تاریخ و تمدن اسلامی، ۳ (۵)، ۲۹-۵۸، ۱۳۸۶.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد، یتیمه الدهر فی محاسن أهل العصر. شرح و تحقیق مفید محمد قمیحه، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۰م.
- جمیلی، رشید، نهضت ترجمه در شرق جهان اسلام در قرن سوم و چهارم هجری. ترجمه صادق آئینه وند، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، ۱۳۹۷.
- جنید شیرازی، معین الدین ابوالقاسم، شد الإزار فی حط الأوزار عن زوار المزار. تصحیح و حاشیه محمد قزوینی و عباس اقبال، تهران: چاپخانه مجلس، ۱۳۲۸.
- حر عاملی، محمد بن حسن (بی تا)، أمل الآمل فی علماء جبل عامل. تحقیق سید احمد حسینی، بغداد: مکتبة الأندلس.
- حسینی، افضل السادات، ماهیت خلافت و شیوه های پرورش آن. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۸۸.
- حسینی زاده خضر آباد، سید علی، تطورات کلام امامیه در مدرسه بغداد. قم: مؤسسه علمی-فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۹.

- حلبی، علی بن ابراهیم، السیرة الحلیبة. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۶م.
- حلبی، حسن بن یوسف، خلاصة الأقوال في معرفة الرجال. تحقیق و تعلیق محمد باقر ملکیان، حله: العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۹ق.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم الأدباء. بیروت: دار الغرب الإسلامی، ۱۹۹۳م.
- خوارزمی، ابوبکر محمد بن عباس، رسائل ابی بکر الخوارزمی. تصحیح نسیب وهیبه الخازن، بیروت: دار مکتبة الحیة، ۱۹۷۰م.
- خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات في أحوال العلماء و السادات. تحقیق اسدالله اسماعیلیان، قم: دهاقانی (اسماعیلیان)، ۱۳۴۹.
- دلبری، علی، دانش مختلف الحديث و شیخ طوسی. در: کمپانی زارع، مهدی، طوسی پژوهی، تهران: خانه کتاب، ص ۶۲۷-۶۴۷، ۱۳۹۲.
- دوانی، علی، سیری در زندگی شیخ طوسی. در: دوانی، علی، هزاره شیخ طوسی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ص ۳-۲۸، ۱۳۶۲.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه. زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- دهقانی، محمد، بررسی تطبیقی رواداری مذهبی در عصر آل بویه و سلجوقیان. قم: نشر ادیان (وابسته به دانشگاه ادیان و مذاهب)، ۱۳۹۳.
- ذهبی، محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء. بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۹۹۴.
- _____، العبر في خبر من غبر. تحقیق ابوهاجر محمد سعید بن یسوی زغلول، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۹۸۵.
- ربانی، محمد حسن، فقه و فقه‌ای امامیه در گذر زمان. تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۶.
- رسولی محلاتی، سید هاشم، بررسی مؤلفات شیخ طوسی. در: دوانی، علی، هزاره شیخ طوسی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- رضاداد، علیّه، مکتب حدیثی بغداد (از قرن دوم تا نیمه قرن پنجم هجری). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۵.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۷.
- شبلی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر. ترجمه محمد حسین ساکت، تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۷.
- شوشتری، نورالله بن شریف الدین، مجالس المؤمنین. تصحیح احمد عبدمنافی، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۷۷.
- طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۵.
- _____، تلخیص الشافی. قم: محبین، ۱۳۸۲.
- _____، فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول. قم: مکتبة المحقق الطباطبائی، ۱۳۷۸.
- غنیمه، عبدالحسین، تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی. ترجمه نورالله کسای، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۸.
- فرزندی، عباسعلی، روشن روان، الله بخش، دفاع فرهنگی در سیره امیرالمومنین (ع). تهران: انتشارات دانشگاه عالی دفاع، ۱۴۰۱.
- کرمر، جونل. ل. احیای فرهنگی در عهد آل بویه: انسان‌گرایی در عصر رنسانس اسلامی. ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵.
- گرجی، ابوالقاسم، تاریخ فقه و فقه‌ها. تهران: سمت، ۱۳۸۵.
- گلی زواره، غلامرضا، بررسی نقش دولت آل بویه در گسترش تشیع و عمران عتبات عراق. فرهنگ زیارت، ۹ (۳۷)، ۱۲۱-۱۶۳، ۱۳۹۷.
- مجلسی، محمدباقر، الوجيزة في علم الرجال. عبدالله ترتیب سبزی، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق.

- محمدی، ذکراالله، پرویش، محسن، جایگاه و اهمیت کتاب و کتابخانه در عصر آل بویه و نقش آن در تولید علم و دانش. مطالعات تاریخ اسلام، ۳ (۹)، ۱۲۷-۱۵۰، ۱۳۹۰.
- مظفر، محمدحسین، تاریخ شیعه. ترجمه و نگارش سیدمحمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷.
- نجفی، زین‌العابدین، روشن‌روان، الله‌بخش، بهشتی‌نژاد، مهدی، دفاع فرهنگی از منظر روایات. تهران: انتشارات دانشگاه عالی دفاع، ۱۴۰۲.
- نخجوانی، هندوشاه‌بن‌سنجر، تجارب السلف در تواریخ خلفا و وزرای ایشان. تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: طهوری، ۱۳۵۷.
- نوری، حسین‌بن‌محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسة آل‌البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ق.
- واعظزاده، محمد، شرح حال و آثار شیخ طوسی. در: دوانی، علی، هزاره شیخ طوسی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ص ۲۹-۷۱، ۱۳۶۲.
- ورّام، مسعودبن‌عیسی (بی‌تا)، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر. بیروت: مکتبة الفقیه.
- هاشمی‌فشارکی، سیدجواد، محمودزاده، امیر، فرهنگ توصیفی دفاع غیرعامل. اصفهان: علم‌آفرین، ۱۳۹۱.

References

- al-Dhahabī, M. (1985). *al-‘Ibar fī Khabar Man Ghabar*. Ed. Abū Hājar Muḥammad Sa‘īd ibn Basyūnī Zaghlūl. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. **(In Arabic)**
- al-Dhahabī, M. (1994). *Siyar A‘lām al-Nubalā’*. Beirut: Mu‘assasat al-Risāla. **(In Arabic)**
- al-Ḥalabī, ‘A. (2006). *al-Sīra al-Ḥalabīyya*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. **(In Arabic)**
- al-Ḥillī, Ḥ. (2018). *Khulāṣat al-Aqwāl fī Ma‘rifat al-Rijāl*. Ed. and annot. Muḥammad Bāqir Malekīān. Ḥilla: al-‘Ataba al-‘Abbāsiyya al-Muqaddasa. **(In Arabic)**
- al-Tha‘ālibī, ‘A. (2000). *Yatīmat al-Dahr fī Maḥāsin Ahl al-‘Aṣr*. Ed. and comm. Muḥammad Qumayḥa. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. **(In Arabic)**
- al-Ṭūsī, M. (1986). *Tahdhīb al-Aḥkām*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. **(In Arabic)**
- _____. (1999). *Fihrist Kutub al-Shī‘a wa Uṣūlihim wa Asmā’ al-Muṣannifīn wa Aṣḥāb al-Uṣūl*. Qom: Maktabat al-Muḥaqqiq al-Ṭabāṭabā’ī. **(In Arabic)**
- _____. (2003). *Talkhīṣ al-Shāfī*. Qom: Muḥibbīn. **(In Arabic)**
- Abū Ḥayyān al-Tawḥīdī, ‘A. (1992). *Akhḥāq al-Wazīrayn*. Ed. and annot. Muḥammad ibn Tawīt al-Ṭanjī. Beirut: Dār Ṣādir. **(In Arabic)**
- Afandī, ‘A. (2010). *Riyāḍ al-‘Ulamā’ wa Ḥiyāḍ al-Fuḍalā’*. Trans. Muḥammad Bāqir Sā‘idī Khurāsānī. Mashhad: Bunyād-e Pazhūheshhā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Quds-e Raḍavī. **(In Persian)**
- Amīnī, ‘A. (2009). *Mawsū‘at al-Ghadīr fī al-Kitāb wa al-Sunna wa al-Adab*. Qom: Mu‘assasat Dā‘irat Ma‘ārif al-Fiqh al-Islāmī. **(In Arabic)**
- Amīnī, M. (1987). *al-Sharīf al-Raḍī*. Tehran: Bunyād-e Nahj al-Balāgha. **(In Persian)**
- Āqā Buzurg al-Tehrānī, M. (1983). *al-Dharī‘a ilā Taṣānīf al-Shī‘a*. Beirut: Dār al-Aḍwā’. **(In Arabic)**
- Āqā Buzurg al-Tehrānī, M. (n.d.). *Muqaddima*, in Muḥammad ibn Ḥasan al-Ṭūsī, *al-Tibyān fī Tafṣīr al-Qur’ān*. vol. 1, pp. 1–74. Beirut: Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. **(In Arabic)**
- Asadī, ‘A. (2000). *Ketāb va Tamaddon*. in Muḥammad Farraḥzād, ed., *Majmū‘a-ye Maqālāt-e Kongere-ye Bayn al-Milālī-ye Ketāb va Ketābkhāna dar Tamaddon-e Eslāmī*, vol. 1, pp. 263–265. Mashhad: Bunyād-e Pazhūheshhā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Quds-e Raḍavī. **(In Persian)**
- Bahr al-‘Ulūm, M. (1984). *Fawā‘id al-Rijālīyya*. Ed. and annot. Muḥammad Ṣādiq Bahr al-‘Ulūm and Ḥusayn Bahr al-‘Ulūm. Tehran: Maktabat al-Ṣādiq. **(In Arabic)**
- Barzegar Kelishomī, W. (2007). *Qirā‘at: Az Ravesh-hā-ye Aṣlī-ye Āmūzesh dar Neẓām-e Āmūzeshī-ye Mosalmānān*. Tārīkh va Tamaddon-e Eslāmī, 3(5), 29–58. **(In Persian)**
- Dāvānī, ‘A. (1983). *Seyrī dar Zendegī-ye Shaykh al-Ṭūsī*. in ‘Alī Dāvānī, ed., *Hazāra-ye Shaykh al-Ṭūsī*, pp. 3–28. Tehran: Mu‘assasa-ye Intishārāt-e Amīr Kabīr. **(In Persian)**

- Dehkhodā, 'A. (1994). *Loghat-nāma. Under the supervision of Muḥammad Mu'īn and Sayyid Ja'far Shahīdī*. Tehran: Mu'assasa-ye Intishārāt va Chāp-e Dāneshgāh-e Tehran. **(In Persian)**
- Dehqānī, M. (2014). *Barrasī-ye Taṭbīqī-ye Rawādārī-ye Mazhabī dar 'Aṣr-e Āl-e Būya va Saljūqiyān*. Qom: Nashr-e Adyān. **(In Persian)**
- Delbarī, 'A. (2013). "Dānesh-e Mukhtalif al-Ḥadīth va Shaykh al-Ṭūsī," in Mahdī Kampānī Zāre', ed., Ṭūsī-Pazhūhī, pp. 627–647. Tehran: Khāneh-ye Ketāb. **(In Persian)**
- Farzandī, 'A., & Roshanravān, A. (2022). *Defā'-e Farhangī dar Sīra-ye Amīr al-Mu'minīn ('a)*. Tehran: Intishārāt-e Dāneshgāh-e 'Ālī-ye Defā'. **(In Persian)**
- Ghunayma, 'A. (2009). *Tārīkh-e Dāneshgāh-hā-ye Bozorg-e Eslāmī*. Trans. Nūr Allāh Kīsā'ī. Tehran: Mu'assasa-ye Intishārāt-e Dāneshgāh-e Tehran. **(In Persian)**
- Golī-Zavāreh, Gh. (2018). *Barrasī-ye Naqsh-e Dowlat-e Āl-e Būya dar Gostarish-e Tashayyu' va 'Omrān-e Atabāt-e Irāq*. Farhang-e Ziyārat, 9(37), 121–163. **(In Persian)**
- Gorjī, A. (2006). *Tārīkh-e Fiqh va Fuqahā'*. Tehran: Sāzmān-e Motāla'a va Tadmīn-e Kotob-e 'Olūm-e Ensānī-ye Dāneshgāhā (SAMT). **(In Persian)**
- Hāshimī-Feshārakī, S.J., & Maḥmūd-zādeh, A. (2012). *Farhang-e Towṣīfī-ye Defā'-e Gheyr-e Āmel*. Isfāhan: 'Elm Āfarīn. **(In Persian)**
- Ḥurr al-'Āmilī, M (n.d.). *Amal al-Āmil fī 'Ulamā' Jabal 'Āmil*. Ed. Sayyid Aḥmad Ḥusaynī. Baghdad: Maktabat al-Andalus. **(In Arabic)**
- Ḥusaynī, A. (2009). *Māhiyyat-e Khallāqīyyat va Shīveh-hā-ye Parvaresh-e Ān*. Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍavī. **(In Persian)**
- Ḥusaynī-zādeh Khidrābād, S.A. (2020). *Taṭawwūrāt-e Kalām-e Imāmiyya dar Madrasa-ye Baghdad*. Qom: Mu'assasa-ye 'Ilmī-Farhangī-ye Dār al-Ḥadīth. **(In Persian)**
- Ibn al-Athīr, 'A. (1965). *al-Kāmil fī al-Tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir. **(In Arabic)**
- Ibn al-Jawzī, 'A. (1992). *al-Muntaẓam fī Tārīkh al-Mulūk wa al-Umam*. Ed. Muḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā' and Muṣṭafā 'Abd al-Qādir 'Aṭā'. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. **(In Arabic)**
- Ibn Bassām, A. (2000). *al-Dhakhīra fī Maḥāsīn Ahl al-Jazīra*. Ed. Iḥsān 'Abbās. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. **(In Arabic)**
- Ibn Ḥajar al-'Asqalānī, A. (2002). *Lisān al-Mizān*. Beirut: Maktabat al-Maṭbū'āt al-Islāmiyya. **(In Arabic)**
- Ibn 'Inaba, A. (1996/1997). *Umdat al-Ṭalīb fī Ansāb Āl Abī Ṭalīb*. Qom: Mu'assasat Anṣāriyān. **(In Arabic)**
- Ibn Kathīr, I. (1988). *al-Bidāya wa al-Nihāya*. Ed. 'Alī Shīrī. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. **(In Arabic)**
- Ibn Khallikān, A. (1985). *Wafayāt al-A'yān wa Anbā' Abnā' al-Zamān*. Ed. Iḥsān 'Abbās. Qom: Sharīf Raḍī. **(In Arabic)**
- Ibn Miskawayh, A. (2000). *Tajārib al-Umam*. Ed. Abū al-Qāsim Imāmī. Tehran: Dār Soroush. **(In Arabic)**
- Jumaylī, R. (2018). *Nahḍat-e Tarjoma dar Sharq-e Jahān-e Eslām dar Qarn-e Sevvom va Chahārom-e Hijrī*. Trans. Ṣādiq Āyenehvand. Tehran: Sāzmān-e Motāla'a va Tadmīn-e Kotob-e 'Olūm-e Ensānī-ye Dāneshgāhā (SAMT). **(In Persian)**
- Junayd Shīrāzī, M. (1949). *Shadd al-Izār fī Haṭṭ al-Awzār 'an Zawwār al-Mazār*. Ed. and annot. Muḥammad Qazvīnī and 'Abbās Iqbāl. Tehran: Chāpkhāne-ye Majles. **(In Arabic)**
- Khānsārī, M. (1970). *Rawḍāt al-Jannāt fī Aḥwāl al-'Ulamā' wa al-Sādāt*. Ed. Asad Allāh Ismā'īliyyān. Qom: Dihqānī / Ismā'īliyyān. **(In Arabic)**
- _____. (1970). *Rasā'il Abī Bakr al-Khārazmī*. Ed. Nasīb Wahība al-Khāzin. Beirut: Dār Maktabat al-Ḥayāt. **(In Arabic)**
- Kremer, J.L. (1996). *Eḥyā-ye Farhangī dar 'Ahd-e Āl-e Būya: Ensān-garā'ī dar 'Aṣr-e Renesāns-e Eslāmī*. Trans. Muḥammad Sa'id Ḥanā'ī-Kāshānī. Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī. **(In Persian)**

- Majlisī, M. (1994/1995). *al-Wajīza fī 'Ilm al-Rijāl*. Ed. 'Abd Allāh Tartīb Sabzālī. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt. **(In Arabic)**
- Muḥammadī, Z., & Parvīsh, M. (2011). *Jāyghāh va Ahammiyyat-e Ketāb va Ketābkhāna dar 'Aṣr-e Āl-e Būya va Naqsh-e Ān dar Towlīd-e 'Elm va Dānesh*. Moṭāla'āt-e Tārīkh-e Eslām, 3(9), 127–150. **(In Persian)**
- Muẓaffar, M. (2008). *Tārīkh-e Shī'a*. Trans. and written by Sayyid Muḥammad Bāqir Hujjatī. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslāmī. **(In Persian)**
- Najafī, Zayn al-'Ābidīn, A., & Beheshtī-Nezhād, M. (2024). *Defā'-e Farhangī az Manẓar-e Rivāyāt*. Tehran: Intishārāt-e Dāneshgāh-e 'Ālī-ye Defā'. **(In Persian)**
- Nakhjavānī, H. (1978). *Tajārib al-Salaf dar Tavārīkh-e Khulafā' va Vuzarā-ye Īshān*. Ed. 'Abbās Iqbāl Āshtiyānī. Tehran: Ṭahūrī. **(In Persian)**
- Nūrī, H. (1987/1988). *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbat al-Masā'il*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt 'alayhim al-salām. **(In Arabic)**
- Rabbānī, M. (2007). *Fiqh va Fuqahā-ye Imāmiyya dar Gozar-e Zamān*. Tehran: Sherkat-e Chāp va Nashr-e Bayn al-Milal. **(In Persian)**
- Rasūlī Maḥallātī, S.H. (1983). *Barrasī-ye Mu'allafāt-e Shaykh al-Ṭūsī*. in 'Alī Dāvānī, ed., *Hazāra-ye Shaykh al-Ṭūsī*, pp. 206–227. Tehran: Mu'assasa-ye Intishārāt-e Amīr Kabīr. **(In Persian)**
- Razādād, 'A. (2016). *Maktab-e Ḥadīthī-ye Baghdād: Az Qarn-e Dowvom tā Nīm-e Qarn-e Panjom-e Hijrī*. Mashhad: Bunyād-e Pazhūheshhā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Quds-e Raḍavī. **(In Persian)**
- Shalabī, A. (2008). *Tārīkh-e Āmūzesh dar Eslām az Āghāz tā Forūpāshī-ye Ayyūbiyān dar Miṣr*. Trans. Muḥammad Ḥusayn Sāket. Tehran: Negāh-e Mo'āṣer. **(In Persian)**
- Shūshtarī, N. (1998). *Majālis al-Mu'minīn*. Ed. Aḥmad 'Abd Munāfī. Tehran: Intishārāt-e Ketābforūshī-ye Eslāmiyya. **(In Persian)**
- Vā'izzādeh, M. (1983). *Sharḥ-e Ḥāl va Āthār-e Shaykh al-Ṭūsī*, in 'Alī Dāvānī, ed., *Hazāra-ye Shaykh al-Ṭūsī*, pp. 29–71. Tehran: Mu'assasa-ye Intishārāt-e Amīr Kabīr. **(In Persian)**
- Varrām, M. (n.d.). *Tanbīh al-Khawāṭir wa Nuzhat al-Nawāẓir*. Beirut: Maktabat al-Faqīh. **(In Arabic)**
- Yāqūt al-Ḥamawī, Y. (1993). *Mu'jam al-Udabā'*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. **(In Arabic)**
- Zarrīn-Kūb, 'A. (1998). *Tārīkh-e Mardom-e Īrān*. Tehran: Mu'assasa-ye Intishārāt-e Amīr Kabīr. **(In Persian)**